

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Windvanen : Napoleontische bestuurders in de Nederlandse en Franse restauratie (1813-1820)

Lok, M.M.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Lok, M. M. (2009). Windvanen : Napoleontische bestuurders in de Nederlandse en Franse restauratie (1813-1820) Amsterdam: Bert Bakker

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <http://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

vi Een rite de passage

Van keizerlijk bestuurder naar koninklijk ambtsdrager

Het creëren van een nieuwe wederzijdse loyaliteit tussen de bestuurselite van het vorige bewind en de nieuwe machthebbers is een cruciaal probleem bij iedere regimewisseling. Dit gold ook voor de vestiging van de Restauratiemonarchie in beide landen. Wederzijdse loyaliteit was immers niet vanzelfsprekend. De steun van veel napoleontische bestuurders voor de Restauratie van de oude dynastieën kwam niet voort uit een diepgevoelde loyaliteit. De bestuurders hadden een pragmatische keuze gemaakt voor stabiliteit nadat duidelijk was geworden dat het napoleontische bewind niet meer te redden viel. Ook kon er van nature niet veel liefde zijn geweest van de zijde van de Bourbons en de Oranjes voor een elite die gevormd was tijdens de Revolutie en de Napoleontische tijd. De manier waarop het Restauratieregime en de ‘windvanen’ een nieuwe band probeerden te smeden is het onderwerp van dit hoofdstuk.

In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe de transitie van keizerlijk bestuurder naar koninklijk dienaar verliep. Voor de installatie, consolidatie en stabilisatie van het Restauratieregime was een loyaal en capabel bestuurskader noodzakelijk. De windvanen van hun kant wilden hun positie in de nieuwe orde veiligstellen, maar moesten hun overstap naar het nieuwe regime voor zichzelf wel zien te rechtvaardigen. Een deel van hen zal de oprechte overtuiging hebben gehad een rechtvaardige en eervolle zaak te dienen. Juist het persoonlijke karakter van het politieke leven tijdens de Restauratie, maakte de band tussen de individuele bestuurder en de nieuwe monarch van groot belang voor het functioneren van de Restauratiestaat.

De constructie van de nieuwe verbondenheid had zowel een private als een publieke component. Behalve de persoonlijke mentale omschakeling moesten de bestuurders afscheid nemen van het oude staatshoofd en diens bewind, in casu Napoleon en het Empire, en een loyaliteit opbouwen voor de nieuwe machthebber. De vraag is natuurlijk of de windvanen werkelijk loyaal werden aan het nieuwe regime of dat zij vooral hun inkomen, macht en aanzien veilig wilden stellen. Er zijn vrijwel geen bronnen over hoe het innerlijke proces van loyaliteitswisseling in zijn werk ging. *Mémoires* geven eerder conventies weer dan innerlijke en diepgevoelde overtuigingen.¹ Het

publieke aspect van de wederzijdse loyaliteit is eenvoudiger te onderzoeken. De oude bestuurders en het nieuwe bewind dienden niet alleen elkaar van hun wederzijdse trouw te overtuigen, maar zij moesten ook met behulp van openbare rituelen het publiek hiervan in kennis stellen.

In dit hoofdstuk wordt betoogd dat de verbreking van de oude loyaliteit en de constructie van een nieuwe in een aantal symbolische stappen verliep: een bestuurlijke rite de passage. Met het doorlopen van deze stappen vond een rituele transformatie plaats van napoleontische bestuurder naar Restauratieambtsdrager. De eerste stap in de toenadering tussen de oude elite en het nieuwe bewind was de adhesiebetuiging van de kant van de oud-bestuurder. Deze stap vond plaats op een moment dat de strijd tussen het oude en het nieuwe regime nog niet beslist was. Adhesiebetuigingen zijn een typisch verschijnsel van politieke transitie in de negentiende eeuw. Deze eenzijdige stap van de oud-bestuurders werd geformaliseerd in de rite van de 'eedafliegging', de tweede stap. Het nieuwe regime was inmiddels gevestigd. Ten slotte werd de bestuurder door de nieuwe machthebbers beloond voor zijn overstap en zijn loyaliteit door hem privileges toe te kennen in de vorm van adeldom, ordelidmaatschap en pensioenen. Deze derde stap maakte deel uit van de consolidatie van het nieuwe bewind. In de volgende drie paragrafen komen de drie fasen van de bestuurlijke rite de passage achtereenvolgens aan de orde.

Adhesiebetuigingen

Un art de girouette

De eerste stap in de constructie van een binding tussen oude elite en nieuw regime was, zoals gezegd, de adhesiebetuiging. De adhesiebetuiging bestond uit een spontane verklaring van afhankelijkheid van een lid van het zittende bewind aan het nieuwe regime.² De bestuurder gaf hiermee publiekelijk te kennen dat hij niet langer loyaal was aan zijn oude meester en zich van zijn eed van trouw ontslagen achtte. Door zijn spontaniteit verschilde de adhesiebetuiging van de eed, die als een verplichte en geritualiseerde loyaliteitsverklaring omschreven zou kunnen worden. Adhesie wordt betuigd op een moment dat het oude bewind nog niet verdwenen is en het nieuwe regime nog grotendeels gevestigd moet worden. Door hun overtuigingskracht en domino-effect op andere bestuurders spelen ze een belangrijke rol bij de val van het oude regime. Spontane adhesiebetuigingen waren een fenomeen in elke regimewisseling in de lange negentiende eeuw.³

In het archief van de Franse Staatssecretarie zijn talloze adhesiebetuigingen terug te vinden van de transitie van 1814 en 1815. Ze vormen een mooie bron om het gedrag en de mentaliteit van de 'windvaan' te bestuderen en

worden door de Franse historicus Jean-Yves Piboubès dan ook betiteld als ‘un art de girouette’, de kunsten van de windvaan. Deze loyaliteitsverklaringen worden door historici vaak onvoldoende op waarde geschat en worden doorgaans afgedaan als opportunistische pogingen van ambtsdragers die hun positie willen redden. Toch zijn juist deze adhesiebetuigingen een interessante bron om het gedrag en de mentaliteit van de ‘windvaan’ te kunnen begrijpen. In de adhesiebrieven dringt men meestal niet door tot de intiemste gedachtenwereld van de schrijver. Wel kan men uit adhesiebetuigingen de conventies aflezen waarmee de windvanen hun gedrag rechtvaardigden en daarmee ook iets te weten komen over de politieke cultuur van de vroege negentiende-eeuwse regimewisseling.

Het moment van de adhesiebetuiging

Een van de belangrijkste aspecten van de adhesiebetuiging was de timing ervan. Een adhesie die te vroeg publiek gemaakt werd, kon de persoon in kwestie ervan in groot gevaar brengen. Voortijdige opstanden ten bate van de royalisten in februari 1814 hadden geen gelukkige afloop gekend.⁴ De politieke autoriteiten van het met de ondergang bedreigde napoleontische regime traden zeer streng op om de publieke orde te handhaven en konden zich de luxe van clementie niet veroorloven. Tsaar Alexander I had dergelijke voortijdige adhesiebetuigingen ten behoeve van de Bourbons in de nadagen van het Empire dan ook niet aangemoedigd en al te enthousiaste royalisten gewaarschuwd voor het risico van overhaaste initiatieven. Een triest voorbeeld van een te vroege adhesie was die van de ridder De Gouault. De royalistische Gouault had eind februari, onder de indruk van de geallieerde vorderingen, in de provincie Champagne de driekleurige vlag verworpen, het kruis van Saint-Louis gedragen en een petitie opgesteld waarin hij de geallieerden opriep de Bourbons op de Franse troon te herstellen. Twintig medestanders hadden de petitie ondertekend. De actie van Gouault had echter niet veel steun bij de bevolking teweeggebracht. De plunderingen van de geallieerde troepen in de Champagne had de bevolking gesterkt in haar loyaliteit ten aanzien van Napoleon. Gouault werd gearresteerd, door een militaire commissie berecht en een maand voor de val van het Empire ter dood gebracht.⁵

De ‘windvaan’ diende echter niet alleen rekening te houden met het praktische gevaar van een te vroege loyaliteitswisseling. Minstens zo groot was het risico dat hij liep om voor eerloos door te gaan omdat hij zijn eed van trouw geschonden had. Deze angst voor de schijn van eerloosheid blijkt bijvoorbeeld goed uit het gedrag van Talleyrand tijdens de strijd om Parijs in maart 1814. Napoleon had zijn regering bevolen bij capitulatie de hoofdstad te verlaten. Talleyrand, die voor zichzelf een grote rol zag weggelegd bij de vestiging van een nieuwe orde, wilde het hoofdtonel van de politieke strijd, Parijs, niet verlaten. Maar hij kon ook niet openlijk de bevelen van Napoleon

negeren omdat dat eedbreuk zou betekenen. Om een oplossing te vinden uit dit dilemma deed de geslepen Talleyrand het voorkomen dat hij op de avond van 30 maart met de keizerin uit Parijs wilde vluchten. De wachters die de poorten van Parijs bewaakten, waren echter door Talleyrands vrienden gewaarschuwd en zij weigerden op luide toon en voor iedereen zichtbaar hem door te laten. Door deze opzet kon Talleyrand met een beroep op overmacht in Parijs blijven en zijn coup d'état voorbereiden zonder dat hij zich – in ieder geval publiekelijk – aan Napoleons bevelen had onttrokken.⁶ Uit Talleyrands gedrag blijkt het dubbele karakter van de windvanen van 1814: enerzijds was er duidelijk sprake van feitelijk verraad aan Napoleon, anderzijds deden kameleons als Talleyrand er alles aan om in tijden van transitie de schijn van trouw hoog te houden en hun eer te redden.

Op 3 april 1814 werd een tekst in de Senaat gepresenteerd waarin de afzetting van Napoleon daags ervoor werd onderbouwd en gelegitimeerd. In deze tekst nam ook de kwestie van de eer en trouw aan de eed een belangrijke plaats in. In de tekst, opgesteld door een kleine commissie, koos de voorheen gehoorzame Senaat voor de aanval als de beste verdediging. Niet de senatoren maar de keizer diende zich te verantwoorden voor eedbreuk. Napoleon werd afgezet omdat hij zijn contract met het Franse volk, bezegeld door zijn eed, geschonden had. De Amsterdamse historica Annie Jourdan heeft laten zien hoe Napoleon in 1804 de stichting van zijn Empire legitimeerde met een beroep op het sociaal contract tussen hemzelf en het Franse volk, gesymboliseerd door de eedaflegging van de keizer aan het volk. Deze eed was echter ook de ideologische achilleshiel van de keizer. De senatoren gebruikten de eed namelijk om het afzetten van Napoleon te legitimeren. Dezelfde argumentatie waarmee de rechten van de Bourbons op de Franse troon in 1804 verbeurd verklaard werden – verraad aan het Franse volk en het verbreken van het sociaal contract – werd in 1814 tegen Napoleon zelf aangewend.⁷

De keizer zou de constitutie geschonden hebben door onwettige belastingen te heffen, 'contre la teneur expresse du serment qu'il avait prêté', zo betoogden de senatoren. Door Napoleons ontbinding van de Wetgevende Vergadering zou de keizer de rechten van het volk met de voeten getreden hebben. Zijn vele oorlogen vonden geen legitimatie in de grondwet. Hij had bovendien de persvrijheid geschonden met zijn despotische en arbitraire optreden en censuur. Door zijn koppige weigering tijdig met de geallieerden te onderhandelen, had hij tegen het nationale belang en 'l'honneur français' gehandeld. Napoleon, zo stelde de Senaat, moest dan ook verantwoordelijk gehouden worden voor het ruïneren van de Franse steden, de ontvolking van het platteland en het uitbreken van hongersnoden. Aangezien volgens de Senaat de keizerlijke regering haar juridische grondslag vond in de Senatusconsulte van 28 floréal an XI, meende het instituut dat zij deze grondslag

ook weer ongedaan kon maken. Zij verklaarde dan ook dat de keizer was afgezet en de erfopvolging in de lijn Bonaparte niet meer geldig was. Artikel 2 stelde dat ‘Le peuple français et l’armée sont déliés du serment de fidélité envers Napoléon Bonaparte’.⁸ De afzetting van Napoleon werd, kortom, in een juridische taal gegoten. De eed werd gebruikt als argument om de Franse bevolking van haar loyaliteit aan de keizer te ontheffen. De ontheffing van de eed aan het oude bewind door het voorlopige nieuwe bewind vormt ook een onderdeel van de eerste onzekere fase van de bestuurlijke rite de passage. In tegenstelling tot het eenzijdige karakter van de adhesiebetuiging van de ambtsdragers, geeft de ontheffing van de eed deze eerste rite ook een element van wederkerigheid.

Om de twijfelachtige juridische legitimiteit van de coup d’état door de Senaat verder te versterken, werd het senaatsbesluit door Talleyrand op 3 april ook aan de Wetgevende Vergadering voorgelegd. Deze vond eveneens dat Napoleon het constitutionele contract had verbroken. In de ogen van de Wetgevende Vergadering dienden Napoleon en zijn familie ook om die reden te worden afgezet.⁹ De voorlopige regering publiceerde de adhesiebetuigingen van alle afgevaardigden op verzoek van de Senaat in de regeringskrant *Le Moniteur* om kennelijk al diegenen die nog niet achter de troonsafzetting van Napoleon stonden ervan te overtuigen dat ieder verzet zinloos was.¹⁰

De daden van de Senaat waren in de ogen van de keizer uiteraard onwettig. Een adhesiebetuiging aan de voorlopige regering werd door Napoleon dan ook beschouwd als verraad aan de eed van trouw die de bestuurders hadden afgelegd. Op 11 april 1814 deed de keizer zelf onvoorwaardelijk troonsafstand en was het zelfs aan zijn trouwste aanhanger volgens de erecode toegestaan een adhesiebetuiging aan het nieuwe bewind te schrijven. De volgende akte werd in naam van Napoleon gepubliceerd:

Les puissances alliées ayant déclaré que l’empereur Napoléon était le seul obstacle au rétablissement de la paix en Europe, l’empereur Napoléon, fidèle à son serment, déclare qu’il renonce, pour lui et ses héritiers, aux trônes de France et d’Italie, et qu’il n’est aucun sacrifice personnel même celui de la vie, qu’il ne soit prêt à faire à l’intérêt de la France.¹¹

In deze verklaring stelde Napoleon dat hij zijn eed van trouw aan de Franse natie nooit gebroken had en altijd handelde in het belang van Frankrijk. Uit de bewoordingen van deze abdicatie blijkt opnieuw de centrale rol van de eed en de begrippen ‘eer’ en ‘trouw’ in het politieke vocabulaire van de vroegnegentiende-eeuwse bestuurder. In tegenstelling tot de tekst van de Senaat van 2 april stelde Napoleon dat hij zijn eed aan Frankrijk nooit geschonden

had. Integendeel, niet zijn verraad, maar dat van veel van zijn getrouwen was in Napoleons ogen de oorzaak geweest van de val van het Empire. Zijn vrijwillige aftreden in het belang van de Franse natie vormde volgens hem het bewijs van zijn trouw. Napoleon schreef dat hij het algemeen belang altijd boven eigen belang liet gaan, een thema dat in vrijwel alle adhesiebetuigingen zou terugkomen. Na 11 april waren alle ambtenaren ook in de ogen van Napoleon ontslagen van hun eed van trouw en konden zij zonder verlies van eer het nieuwe regime dienen. In zijn laatste toespraak voor de Garde Impériale, voor zijn vertrek naar Elba op 20 april, vroeg hij zijn meest loyale strijders Frankrijk te dienen, onder welke politieke heerser dan ook: 'soyez fidèle au roi que la France s'est choisi. N'abandonnez pas cette chère patrie trop longtemps malheureuse.'¹²

De dagen tussen de capitulatie van Parijs op 30 maart 1814 en de onvoorwaardelijke troonsafstand op 11 april moeten voor tijdgenoten zeer verwarrend zijn geweest. Onduidelijk was wie nu het gezag had en hoe de toekomst eruit zou zien. Ook was het onduidelijk in hoeverre tijdgenoten gehouden waren aan hun eed van trouw aan Napoleon en in hoeverre het besluit van de Senaat om Napoleon af te zetten en ambtsdragers van hun eed aan de keizer te ontslaan rechtsgeldig was. Wat was de meest eervolle wijze van handelen? In de dagen tussen 30 maart en 11 april botsten twee rechtssystemen met elkaar, het oude napoleontische systeem versus de nieuwe legitimiteit van de Senaat en de voorlopige regering. Beide partijen maakten gebruik van twee verschillende politieke talen om hun machtsaanspraken kracht bij te zetten: die van 'het recht' en die van 'de eer'. Het juridische argument stond zowel in de napoleontische als in de Senatoriale machtsaanspraken centraal. Binnen het juridische kader speelde de eed een sleutelrol. Zowel de Senaat als de keizer beweerde dat de ander de eed van trouw verbroken had. In dit mijnenveld van eer en recht dienden de napoleontische bestuurders hun weg te vinden.

Collectieve en individuele adhesiebetuigingen

Hoewel zijn afzetting door de Senaat in Napoleons ogen uiteraard onwettig was, leidde het Senaatsbesluit tot een golf van adhesiebetuigingen van napoleontische bestuurders aan de voorlopige regering. Een typerende adhesiebetuiging, die van de graaf de Bigot, aan de voorlopige regering, luidde bijvoorbeeld als volgt:

Je vous supplie de daigner agréer l'hommage de mon profond respect, de ma pleine et entière adhésion et de mon dévouement au nouveau Gouvernement. Je suis prêt à donner toutes les instructions et à rendre tous les comptes relatifs au département qui m'a été confié aussitôt que j'aurai reçu vos ordres, je m'empresserai de m'y conformer.¹³

De adhesie werd gevolgd door enige brieven waarin Bigot de voorlopige regering verzocht zijn oude werkzaamheden als staatsraad te mogen hervatten.

Naast individuen, schreven ook instituties adhesiebetuigingen. Dit betrof zowel belangrijke politieke organen zoals de Staatsraad als niet-politieke instellingen. Een voorbeeld van een loyaliteitsbetuiging van een niet-politieke organisatie is die van de *Société d'Agriculture de Paris*, die uit hoofde van haar president, de senator St. Marin de la Motte, een hommage uitbracht aan de voorlopige regering. Met het oog op toekomstige ontwikkelingen wees hij erop dat de vereniging voor de revolutie '*Société royale d'Agriculture*' heette en vroeg hij toestemming aan het voorlopige bewind om wetenschappelijke verhandelingen over de landbouw aan de geallieerde soevereinen te mogen aanbieden.¹⁴ Het voorbeeld van de Parijse landbouwvereniging maakt duidelijk dat niet-politieke organisaties toch in een politiek krachtenveld opereerden. Zij zagen kennelijk de noodzaak in van een politieke adhesiebetuiging.

Evident politieke instellingen maakten eveneens hun adhesie kenbaar. Zo gaven in een '*adhésion collective*' van 11 april 1814 de leden van de *Conseil d'Etat* gezamenlijk te kennen dat zij de besluiten van de Senaat en de voorlopige regering erkenden en het herstel van de Bourbons steunden. Onder aan de algemene verklaring hadden tientallen staatsraden, *maîtres de requêtes* en *auditeurs* hun handtekening gezet. Aan de staatsraden, die keizerin Marie-Louise in opdracht van Napoleon naar Blois hadden vergezeld, was het evenwel aanvankelijk niet toegestaan om hun werkzaamheden voor de Raad te hervatten. Zij dienden speciale toestemming te vragen. Toch putten ook deze bestuurders, de voormalige hoogste kringen van het Empire, zich uit in lofbetuigingen voor het nieuwe bestuur in de hoop hun positie in de nieuwe orde veilig te stellen. Op 11 april gaf Joseph-Jacques Defermon, voorzitter van de sectie financiën van de Staatsraad, zijn '*adhésion pleine et entière*' aan de decreten van de Senaat te kennen, evenals de '*assurance de mon zèle et de mon empressement à exécuter les ordres du gouvernement provisoire*'.¹⁵ In een brief van twee dagen later rechtvaardigde hij zijn gedrag van de afgelopen dagen. Hij had Parijs op verzoek van de keizerin op 30 maart verlaten. Zodra hij echter kennis had genomen van de maatregelen van de Senaat was hij teruggekeerd. Zijn late adhesie was volgens de staatsraad niet te wijten aan verzet tegen de nieuwe orde, maar kwam slechts voort uit onwetendheid omtrent de daden van de Senaat. Ook vroeg hij om toestemming om zijn oude werk voor de *Conseil d'Etat* te mogen hervatten. Zijn argument voor die toestemming was dat hij een man van eer en toewijding was die zijn vaderland nooit verraden had: '*je crois de mon honneur et de mon devoir dévoué demande cette autorisation. J'ai la conscience de n'avoir jamais trahi ma patrie et de l'avoir toujours servi de mon mieux*'.¹⁶ Defermons argumentatie had kennelijk succes: op 26 april ontving de Duc de Berry hem en de an-

dere staatsraden die met de keizerin mee naar Blois waren getrokken. Zelfs de hoogste napoleontische bestuurders waren hiermee toegetreden tot de nieuwe orde.¹⁷

Ook individuele hoge bestuurders van het rijk poogden via een adhesieverklaring van meester te wisselen. Het wonderkind van Napoleon, Louis Mathieu Molé, schreef op 11 april deemoedig dat hij als ambteloos burger geen recht had een adhesie aan het nieuwe bewind te schrijven maar dat hij zich desalniettemin verplicht voelde het nieuwe bewind te kennen te geven dat hij volledig achter de besluiten van de Senaat stond om de oude familie op de troon van 'Lodewijk xiv, Hendrik iv en de Heilige Lodewijk' te herstellen.¹⁸ Opmerkelijk is dat een aantal beeldbepalende figuren van het napoleontische regime nog voor de officiële troonsafstand van hun meester een loyaliteitsverklaring schreven aan de voorlopige regering. Politiechef en staatsraad Pierre-François Réal schreef op 10 april een brief aan Talleyrand waarin hij zijn adhesie aan de constitutie en de senaat uitsprak. Hij verontschuldigde zich evenals Defermon voor de relatief late adhesie met het weinig geloofwaardige excuus dat hij niet eerder kennis had genomen van het senaatsbesluit om Napoleon af te zetten. In een brief aan het voorlopige bestuur beschreef hij minutieus zijn daden in de voorgaande dagen om zijn argumenten kracht bij te zetten. Réal probeerde op deze wijze onder het verbod uit te komen dat bepaalde dat leden van de Staatsraad die de keizerin hadden gevolgd hun werkzaamheden niet mochten hervatten.¹⁹ Uit het feit dat Réal verschillende brieven naar het voorlopige bestuur schreef om zijn adhesie duidelijk te maken en zijn gedrag te verklaren, wordt duidelijk dat hij zich kennelijk ernstig zorgen maakte over zijn positie na de 'heureuse revolution'. Ook de tweede man van het Empire, Jean-Jacques Cambacérès, schreef een dag voor de officiële troonsafstand van Napoleon een adhesie aan Talleyrand en het voorlopige bewind. De brief is zeker niet zonder enig venijn. Cambacérès sprak met geen woord over de Bourbons en prees de liberale ideeën van de Senaat. Zijn opmerking dat hij in het bijzonder de vooruitziende blik van Talleyrand prees, die voorzorgsmaatregelen had genomen ter waarborging van die liberale ideeën, moest waarschijnlijk als een sneer naar en waarschuwing voor de Bourbons gezien worden.²⁰

De adhesiebetuigingen van prominente personen van het napoleontische regime waren ook van groot belang als middel om de Franse bevolking ervan te overtuigen dat de val van het Keizerrijk een voldongen feit was en verder verzet nutteloos. In een brief aan de autoriteiten van het departement Aisne, waarin de afzetting van Napoleon door de Senaat werd meegedeeld, stuurde de voorlopige regering ook de adhesiebetuigingen mee van magistraten, generaals, officieren en soldaten 'qui se dévouent sans réserve à la sainte cause de la patrie'.²¹ Het departementale bestuur werd medegedeeld dat iedere weigering om in de blijdschap over de omwenteling te delen, gezien werd als

een 'crime de rébellion' die tegen het gezonde verstand inging. Uit het feit dat de voorlopige regering het nodig vond om de adhesiebetuigingen van prominenten mee te sturen bleek wel dat de omwenteling niet zo algemeen geaccepteerd werd als de Senaat deed voorkomen.

Uit bovenstaande voorbeelden wordt duidelijk dat de adhesiebetuiging een belangrijk instrument was in de transitie van Keizerrijk naar Restauratiemonarchie. Door een adhesiebetuiging bekende een ambtsdrager politieke kleur. Ook door geen loyaliteitsverklaring aan het nieuwe regime te schrijven maakte een bestuurder zijn positie duidelijk. Cruciaal voor de adhesieverklaring was het tijdstip. Zowel een te vroege als een te late positiebepaling kon schadelijk zijn voor de reputatie en het leven van de drager van een publiek ambt. De adhesieverklaring van prominenten van het oude regime was een belangrijk wapen in handen van het nieuwe bewind: de verklaring verschafte legitimiteit aan de machtsovername en kon verzet als zinloos onderdrukken. Vandaar dat er veel ruchtbaarheid werd gegeven aan de adhesiebetuigingen: zij werden alle gepubliceerd in de regeringskrant *Le Moniteur*. Voor de individuele bestuurder moet het schrijven van een adhesie een bezwering zijn geweest. Hij moest laveren tussen enerzijds pragmatische overwegingen en anderzijds de noodzaak zijn eer te behouden en het recht te dienen. De adhesie staat symbool voor het dilemma van de windvaan. Het uitbrengen van de juiste adhesie aan de juiste persoon in de correcte bewoordingen op het goede moment was een kunst die een succesvolle windvaan tot de hoogste graad van perfectie diende te beheersen.

De heruitvinding van het individuele verleden

De adhesiebetuigingen waren geen individuele en spontane uitingen van een diep gevoelde emotionele aanhankelijkheid aan de oude koninklijke familie. Ze hadden wat betreft inhoud een gestandaardiseerde vorm. Sommige adhesiebetuigingen bestonden uit een kort briefje waarbij in enkele zinnen werd gesteld dat de ambtsdrager zijn loyaliteit uitsprak aan de Senaat, het voorlopige bestuur of de familie Bourbon.²² De meeste adhesiebetuigingen zijn echter langere epistels die een paar vaste elementen bevatten.

Een veelvoorkomend element in de adhesiebetuigingen was een beschrijving van de eeuwenoude banden tussen de Bourbons en de adhesieschrijver. Graaf Gaston d'Audiffret gaf in zijn brief een korte genealogie van zijn familie en hun ambten in dienst van de monarchie ten tijde van het Ancien Régime. Ook somde hij de verschillende eeuwenoude orden op waar zijn voorouders lid van waren geweest. Tevens noemde hij de geschiedenisboeken waarin zijn voorouders vermeld stonden.²³ Henri de Gestar, de voormalige onderprefect van Den Haag, maakte het wel heel erg bont. Hij begon met de opmerking dat zijn voorouders al sinds de elfde eeuw trouwe dienaren van de Bourbons waren geweest. Door de eeuwen heen dienden de familieleden

van de briefschrijver 'l'illustre et bien aimée branche de Bourbon' als officier in het leger.²⁴ Gestar schreef dat hij in de traditie van zijn voorouders wilde treden en vroeg de Bourbons om een ambt in de 'administration' of in de 'diplomatie'. Gestar stelde het zo voor dat de koning door hem een ambt te schenken een traditie uit het Ancien Régime herstelde: 'daignez, Sire, combler mes vœux, en me mettant, comme mes pères, à portée de consacrer, ma vie au meilleur des Rois et de prouver qu'un Bearnais ne sait vivre et mourir que pour eux'.²⁵ Volgens de graaf van Chatenay-Lantry namen zijn voorouders deel aan de kruistochten van Saint-Louis (1214-1270) en behoorden zij tot de meest trouwe volgelingen van François I en Henry IV. D'Audiffret, Gestar en Chatenay-Lantry maakten in hun adhesiebrieven uitstekend gebruik van de hernieuwde nadruk op de geschiedenis en oude tradities in de politieke cultuur van de Restauratie. Ook is de nadruk op de eigen familiegeschiedenis en de obsessie van leden van de politieke elite met genealogie, zoals de Franse historicus Waresquiel reeds opmerkte, een typerend kenmerk van de Franse Restauratie.²⁶ Het hernieuwde belang dat aan de daden van de voorouders gehecht werd, verschilde van de nadruk op gelijkheid en talent tijdens de revolutie en – in mindere mate – tijdens het Empire.

Daarnaast bevatten veel adhesiebetuigingen een opsomming van het lijden van de betreffende persoon of familie tijdens het revolutiedecennium.²⁷ Jean Pierre du Colombier vermeldde in zijn brief dat hij tijdens de Terreur buiten de wet was geplaatst en gedwongen was te emigreren. De graaf de Bondy schreef dat zijn grootvader en verscheidene andere familieleden tijdens de Revolutie op het schavot wegens hun royalisme gestorven waren. Zijn geëmigreerde broer was in absentie ter dood veroordeeld en al zijn eigen bezittingen waren geconfisqueerd. Tot aan de stichting van het Keizerrijk was Bondy's leven een lijdensweg geweest. Hij was echter altijd blijven geloven in de goede zaak van het herstel van de Bourbons.²⁸ Dergelijke lijdensverhalen werden tijdens de Restauratie als belangrijke argumenten naar voren gehaald om weer in dienst genomen te worden. Soms wordt ook de financiële steun die de betreffende briefschrijver tijdens de jaren van ballingschap aan Lodewijk XVIII verleende, met de bijbehorende bonnetjes van de uitgaven, vermeld.²⁹

Een derde element in de adhesiebetuigingen is de rechtvaardiging voor de samenwerking met Napoleon. Gaston d'Audiffret schreef dat de financiële verliezen die hij tijdens de Revolutie had geleden hem ertoe hadden gedwongen in dienst te treden bij Napoleon. Aangezien zijn loyaliteit aan de koninklijke familie hem niet toestond het beroep van zijn voorouders, officier in het leger, op te pakken, had hij gekozen voor de ambtenarij. D'Audiffret kon het niet nalaten te stellen dat hij door zijn harde werken auditeur bij de Staatsraad was geworden en velen konden getuigen van zijn capaciteiten en goede gedrag.³⁰ Naast de slechte financiële situatie waarin de briefschrijver ver-

keerde, vormde het algemene belang een belangrijke rechtvaardiging voor zijn collaboratie met 'het Corsicaanse monster'. Zo stelde Jean Pierre du Colombier in zijn adhesiebetuiging dat hij als onderprefect in nauwe samenwerking met de oude families de rust had hersteld in zijn arrondissement.³¹ Bondy schreef dat zijn bestuur als prefect van Lyon gekenmerkt werd door een 'administration douce et modérée' en een harmonie tussen de burgers en de autoriteiten waaraan het behoud van de stad volgens hem te danken was. Hij hoopte dan ook dat Lodewijk XVIII hem in zijn goedheid zou toestaan opnieuw prefect van Lyon te mogen worden.

De huidige trouw aan de nieuwe orde was een vierde element in de adhesiebetuiging. De Restauratie werd beschreven in termen van een 'heureuse revolution' of van 'heureux changements'. De argumenten rust en de stabiliteit (tranquillité), waarmee de Bourbons hun gezag verdedigden, werden door de briefschrijvers gebruikt om de nieuwe machthebbers te vleien. De baron de Micoud meldde bijvoorbeeld dat hij het herstel van de Bourbons al lang van tevoren voorzien had. Hij omschreef zichzelf als 'fidèle par caractère et par principes'. Zijn eerste plicht was naar eigen zeggen het vaderland: 'la patrie est toujours en première ligne'. De monarchie was volgens hem dan ook de beste optie voor de rust in het land.³² Ducolombier stuurde allerlei stukken met zijn adhesiebetuiging mee die het bewijs waren voor zijn stelling dat hij een belangrijke steunpilaar was geweest voor het herstel van de Bourbons tijdens de transitie van Keizerrijk naar Restauratiemonarchie.

De meeste adhesiebetuigingen eindigden met een verkapt verzoek tot een ambt, het vijfde en laatste element. De auditeur bij de Staatsraad, Moreau de la Rochette, stelde in een brief aan Talleyrand op 14 april dat hij terug wenste te keren naar zijn oude werk in de sectie binnenlandse zaken van de Staatsraad en dat hij het zwijgen van de leider van het voorlopige bewind uitlegde als instemming met de hervatting van zijn werkzaamheden.³³

De inhoud van de adhesiebetuigingen was niet constant, maar maakte in april van 1814 een verandering door. In de adhesiebetuigingen van de eerste dagen van deze maand komen de Bourbons nauwelijks voor. Er werd in zakelijke en sobere taal trouw gezworen aan het voorlopige bewind en aan Talleyrand. De constitutie was het centrale element in deze eerste adhesiebetuigingen. Naarmate steeds duidelijker werd dat de Bourbonmonarchie hersteld zou worden, werden de adhesiebetuigingen meer en meer gericht aan Lodewijk XVIII en zijn broer de graaf van Artois, die als de luitenant-generaal leiding gaf aan het voorlopig bestuur, in plaats van aan Talleyrand en de Senaat. Interessant is dat in de latere brieven niet alleen aan een andere persoon trouw werd gezworen, maar dat ook de toon en argumentatie van de adhesiebetuiging veranderde. De taal werd archaischer en omslachtiger. Oude formules en aanspreektitels keerden ineens terug. Niet alleen werd een oude koninklijke familie hersteld, ook de omgangsvormen, de taal en

zelfs de manier van denken van het Ancien Régime werden opnieuw uitgevonden. Gebeurtenissen en personen uit de tijd van het Ancien Régime werden steeds vaker vermeld. De sobere taal van de eerste adhesiebetuigingen doet denken aan de rationele gelijkheidscultus van de Franse Revolutie. De lange zinnen en ingewikkelde aanspreekvormen riepen juist de ongelijkheid van de Ancien Régime-monarchie op.

De typisch historiserende politieke cultuur van het Restauratietijdvak, waarin werd teruggegrepen op een (heruitgevonden) prerevolutionaire samenleving, wordt door historici doorgaans gezien als het gevolg van de invloed van de émigrés op het postnapoleontische Frankrijk. De tijdens de Revolutie in Europa verbannen adel zou door heimwee gedreven een nostalgisch verlangen naar een mythisch Ancien Régime hebben ontwikkeld. Na hun terugkeer naar Frankrijk zou dit aristocratische verlangen naar het verleden een belangrijke stempel gaan drukken op het Restauratiebewind.³⁴ De teksten van de adhesiebetuigingen maken duidelijk dat niet alleen de adellijke ballingen maar ook de napoleontische bestuurselite de cultus van het Ancien Régime ging uitdragen nog voordat het Empire definitief gevallen was. Hieruit blijkt dat de windvanen zich uitstekend konden aanpassen aan de cultuur van het nieuwe regime en deze zelf ook vorm gaven. Het aanvoelen van de tijdgeest was ook een kunst die de windvaan tot in de perfectie moest kunnen beheersen.

In de adhesiebetuigingen werden niet alleen de taal en de omgangsvormen van het verleden hersteld, de briefschrijvers werden ook gedwongen zichzelf en hun eigen verleden opnieuw uit te vinden.³⁵ In hun brieven aan de nieuwe machthebbers dienden de napoleontische bestuurders selectief om te gaan met hun eigen achtergrond. De relatie met de oude koninklijke familie en de gekroonde hoofden van de Europese mogendheden was tijdens de Revolutie en het Empire vergeten, maar werd opnieuw herinnerd en op de voorgrond geplaatst. Betrokkenheid bij de Revolutie werd verkleind. Slachtofferschap en vervolging tijdens de Terreur werden opeens belangrijke kenmerken van iemands identiteit. Het lijden tijdens de Revolutie was na 1814 een bron van maatschappelijk aanzien. Medewerking met het napoleontische bewind diende gerechtvaardigd te worden en in termen van algemeen belang gezien. De bijdrage aan het herstel van de Bourbons werd uitvergroot. Om te overleven dienden de windvanen na de omwenteling zichzelf en hun verleden opnieuw te definiëren. Hun adhesiebetuiging was een eerste publieke stap in dit proces van heroriëntering van de eigen identiteit.

Een déjà-vu

Wat geen van de napoleontische fonctionnaires (ambtenaren) had kunnen vermoeden, was dat hun loyaliteit aan de Bourbons nog geen jaar later op de proef gesteld werd. Een prachtig symbool van de snelheid van de regime-

wisselingen in 1814 en 1815 in Frankrijk is het officiële briefpapier, waarvan het drukken geen gelijke tred hield met de politieke omwentelingen. In de brieven van prefecten tijdens de Honderd Dagen is het achtervoegsel ‘royal’ doorgestreept en vervangen door ‘imperial’. Na de Honderd Dagen wordt het achtervoegsel ‘imperial’ opnieuw doorgestreept en wordt met de hand ‘royal’ toegevoegd aan het betreffende instituut of ambt.³⁶

Het feit dat veel ambtsdragers in maart 1815 en drie maanden later in juli 1815 nog een keer een adhesiebrief schreven aan een nieuwe meester, heeft in belangrijke mate bijgedragen aan het beeld in de publieke opinie van de bestuurder als ‘windvaan’. De adhesiebetuigingen die in april 1814 van cruciaal belang waren voor de leden van het oude napoleontische bestuur om zich van een plaats in de nieuwe orde te verzekeren, zouden een jaar later een bron van verlegenheid worden. Toch verliep de terugkeer van Napoleon in maart 1815 niet zoals de transitie van april 1814. De elite had inmiddels meer ervaring met de vergankelijkheid van politieke regimes. Sommigen van hen weigerden opnieuw een eed af te leggen. Zij deden dit voor het merendeel omdat zij voorzagen dat de geallieerde machten een terugkeer van de keizer niet zouden accepteren, en niet uit een diepgevoeld legitimisme. Anderen legden wel de eed aan Napoleon af, maar meldden zich vervolgens ziek of accepteerden alleen ondergeschikte ambten in de politieke luwte. Staatsorganisaties als *Cour de Cassation* (Hof van Cassatie) die enige weken daarvoor nog de Bourbons de hemel in hadden geprezen, schreven nu honingzoete adhesiebetuigingen aan de teruggekeerde keizer. Instituties als de Staatsraad verbonden hun loyaliteit aan Napoleon evenwel met zijn acceptatie van een liberale constitutie.³⁷ Degenen die tijdens de Honderd Dagen hun loyaliteit aan de keizer hadden betoond, moesten die enkele weken later weer herzien. Deze draaien werden ongenadig genoteerd in de *Dictionnaire des Girouettes*.

Het feit dat veel leidende figuren in de politiek in een tijdsbestek van iets meer dan een jaar drie adhesiebetuigingen schreven, devalueerde uiteraard de betekenis ervan. Hoewel aan de eerste adhesiebetuiging nog een zekere oprechtheid toegeschreven kon worden, bleek dit bij de tweede en derde adhesiebetuiging steeds moeilijker. De verschillende opeenvolgende loyaliteitsverklaringen hebben in Frankrijk sterk bijgedragen aan de vorming van het beeld van de politieke elite als een elite van windvanen. Ook leidden de snelle regimewisselingen ertoe dat de ambtsdragers zich zoveel mogelijk van politieke meningen onthielden. Voorzichtigheid werd de belangrijkste eigenschap voor de ambtenaar.

Windvanen zonder land

Tussen de adhesieverklaringen van de napoleontische staatsraden aan de voorlopige regering bevonden zich ook brieven van napoleontische adviseurs van Nederlandse komaf. Een van hen was Jean-Henri Appellius. Appellius

zou als een dubbele windvaan beschouwd kunnen worden: hij wisselde na 1814 zowel van regime als van land. Uit Appellius' brief is echter geen besef van dit dubbele 'verraad' te merken. Uit zijn brief blijkt dat er in zijn ogen geen enkele tegenstrijdigheid is tussen het dienen van een Franse keizer en vervolgens een Nederlandse koning. In zijn in diplomatieke en algemene bewoordingen gestelde brief spaarde hij alle gevoelens. Deze ijverige en invloedrijke napoleontische staatsraad beriep zich opmerkelijk genoeg erop dat hij een actieve rol had gespeeld in de recente omwenteling, die volgens hem tot vrede in de wereld, onafhankelijkheid van zijn geliefde vaderland Holland en 'le bonheur à un pays qui me laisse des souvenirs agréables', dat wil zeggen Frankrijk, had geleid. Hij ging ervan uit dat de geadresseerde, Talleyrand, er begrip voor zou hebben dat zijn vaderland hem in deze tijden nodig had. Hij diende dan ook zijn ontslag in als staatsraad en wenste Frankrijk onder het 'gouvernement paternel' van zijn oude koningen alle geluk en welvaart toe. Met geen woord repte Appellius over zijn jarenlange werkzaamheden op het hoogste bestuursniveau ten bate van het – volgens de Restauratiepropaganda – autoritaire en roofzuchtige Napoleontische keizerrijk.³⁸ De Nederlandse bestuurder beheerste de 'art de girouette' tot in de hoogste graad van perfectie.

Ook staatsraad Isaac Gogel schreef op 29 april 1814 aan de luitenant-generaal, de graaf van Artois, dat de scheiding van Frankrijk en Nederland hem noopte ontslag te vragen uit Franse dienst. Gogels afscheid van Frankrijk leek hem moeilijker te vallen dan Appellius. Met spijt schreef hij dat 'je redeviens étrange à une nation parmi laquelle j'avais été si favorablement accueilli. Si j'en ai des regrets, c'est de me voir privé du bonheur de servir un gouvernement doux, juste et bienfaisant, auquel la France devra le rétablissement de la paix, du repos et du bien-être trop longtemps bannis de son territoire.'³⁹ De oude revolutionair Gogel prees hiermee uitbundig het Franse Restauratiebewind en uitte slechts indirect en zeer omfloerst kritiek op het napoleontisch bewind. Hij weigerde om principiële redenen te dienen onder het herstelde Oranjabewind, maar was niet te principieel om Artois te vragen of, indien de nieuwe vorst nog 'faveurs' zou uitdelen aan degenen die Frankrijk hadden gediend, hij niet overgeslagen zou worden. Zelfs de principiële Gogel was niet van pragmatisme gespeend.

De imperiale ambtsdragers van Zuid-Nederlandse afkomst bevonden zich in andere situatie dan de Noordelijke. België had veel langer deel uitgemaakt van Frankrijk en de Belgische imperiale bestuurders waren zichzelf als echte Fransen gaan beschouwen. De schok en ontredde ring was des te groter toen zij na de val van het Empire ontdekten dat zij volgens de bepalingen van het Verdrag van Parijs van 30 mei 1814 geen recht hadden op het Franse staatsburgerschap. In het Frankrijk van Lodewijk XVIII was weinig plaats voor overtuigde bonapartisten van buitenlandse afkomst. Deze imperiale gezags-

dragers verloren met de val van het Keizerrijk niet alleen hun ambt maar ook hun vaderland.

Een mooi voorbeeld van een napoleontische bestuurder die als gevolg van de herdefinitie van de Franse en de Nederlandse nationaliteit in een identiteitscrisis verkeerde was de Zuid-Nederlander baron Goswin Joseph de Stassart (1780-1854). Stassart was in ieder opzicht een napoleontisch creatuur. Op 17 thermidor van het jaar XII was hij auditeur bij de Staatsraad geworden. Dit was het begin van een mooie ambtelijke carrière die hem tot onderprefect van Orange, prefect van de Vaucluse en, ten slotte, prefect van het departement Maasmonden in de Hollandse departementen voerde. Door zijn nauwgezette uitvoering van de keizerlijke decreten maakte hij zich tot een van de meest gehate symbolen van het napoleontische bestuur in de Nederlanden, na november 1813 op talloze prenten en in schotschriften bespot. Napoleon had evenwel veel waardering voor de jonge bestuurder en benoemde hem tot chevalier de l'Empire. Hij was een uitstekend voorbeeld van de geslaagde integratie van oorspronkelijk niet-Fransen in de hoogste bestuurslagen van het Empire.

Na de ineenstorting van het Rijk moest Stassart om het vege lijf te redden uit de Nederlanden vluchten. Volgens het Verdrag van Parijs kon hij geen Frans staatsburgerschap – en de daarmee verbonden pensioenen – opeisen. In een adhesiebetuiging aan het nieuwe Franse Restauratiebewind betoogde hij dat zijn familie al eeuwen loyaal was – een '*fidélité sans bornes*' – aan de prinsen van Bourgogne en van Oostenrijk. Net als de andere adhesiebrieven-schrijvers herontdekte de Zuid-Nederlander Stassart zijn familiegeschiedenis tijdens het Ancien Régime. Hij bagatelliseerde zijn daden tijdens de Revolutie en het Empire en stelde de eigen waardering voor zijn diensten aan het huis van Habsburg naar boven toe bij. Bijna wanhopig beriep Stassart zich in zijn brieven aan de nieuwe machthebbers op zijn Frans-zijn: '*Je me regarde comme français, même si la Belgique, par le traité de Paix, est séparée de la France.*'⁴⁰

Het Restauratiebewind was echter onverbiddelijk: zijn aanspraken op de Franse nationaliteit en de pensioenen die aan zijn staat van dienst verbonden waren, werden met een beroep op het Verdrag van Parijs op 24 juni 1814 door het ministerie van Binnenlandse Zaken afgewezen. In de ministeriële brief werd Stassart een '*individu étranger*' genoemd. Tijdens de Honderd Dagen sloot hij zich opnieuw bij Napoleon aan en van het bewind herkreeg hij zijn ambt en zijn uitkeringen. Maar na de terugkeer van koning Lodewijk XVIII waren Stassarts kansen op de Franse nationaliteit en de bijbehorende uitkeringen definitief verkeken. De casus van deze Zuid-Nederlander laat zien dat veel napoleontische bestuurders na de ineenstorting van het rijk niet alleen hun ambten en pensioenen maar ook hun nationaliteit en daarmee een belangrijk deel van hun identiteit verloren. Deze mannen waren plotsklaps

‘vreemde individuen’ geworden en hun adhesiebetuigingen waren onvoldoende om een plaats in het nieuwe bewind te herkrijgen.

Een even voornaam onderwerp van spot in de pamfletten van december 1813 was de prefect van het departement van de Zuyderzee, Antoine-Philippe Vischer de Celles (1779-1841). Ook hij schreef tevergeefs een adhesiebetuiging aan het nieuwe Franse bewind. Hij stelde zich op 16 april 1814 onder de bescherming van de luitenant-generaal van het Franse koninkrijk. In een bijgesloten brief geeft ‘le plus ancien maître de requêtes’ een kort en selectief exposé van zijn leven.⁴¹ Ook Celles had zijn prerevolutionaire familiegeschiedenis plotseling herontdekt: zijn vader was adviseur van de keizer van Oostenrijk geweest. Zelf was hij in 1806 auditeur bij de Staatsraad en vervolgens maître de requêtes en prefect geworden. Hoewel hij geen geboren Fransman was, was het zijn grootste wens om de koning van Frankrijk te dienen. Zijn Franse vrouw en bezittingen waren bewijs van zijn ‘Frans zijn’. Ironisch genoeg zou zowel Stassart als Celles, die door de Noord-Nederlandse pamfletschrijvers aangeduid waren als ‘Nero’s kinderen’, later onderdak vinden in Willems rijk en zitting krijgen in de Staten-Generaal van het Koninkrijk der Nederlanden.

Een systeem van onzijdigheid

In het toekomstige Koninkrijk der Nederlanden was de situatie in 1813 en 1814 voor de bestuurselite minder gecompliceerd dan in Frankrijk. Zij hoefden slechts eenmaal, en alleen in het geval van Gogel en Appellius tweemaal, een adhesie uit te spreken. Ook verschilde de Nederlandse adhesie van de Franse in die zin dat nationale gevoelens de keuze voor het steunen van het vaderlandse Oranjabewind vergemakkelijkten ten opzichte van het ‘buitenlandse’ napoleontische regime, zoals ook in Appellius’ adhesiebrief aan Talleyrand te lezen valt. De rol van vaderlandse gevoelens bij de politieke loyaliteit moet echter ook niet overschat worden: deze hadden immers niet verhindert dat vele ambtsdragers actief waren in het bestuur van het Empire. Ondanks deze verschillen kan gesteld worden dat de bestuurders in beide landen met dezelfde problematiek te maken hadden.

De timing van de adhesiebetuigingen was ook in Nederland van cruciaal belang voor de vorm die het Nederlandse Restauratiebewind zou krijgen. Een groot deel van het succes van Van Hogendorps handelen kan verklaard worden uit de tijdigheid ervan. Toen gouverneur-generaal Lebrun op 15 november 1813 uit Amsterdam vertrok, zou men verwachten dat de politieke elite van de hoofdstad het herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid zou gaan leiden. Aangezien de Franse militaire macht echter nog niet uit Nederland was vertrokken, durfde de Amsterdamse elite zich niet openlijk tegen het Franse gezag te keren. Ze probeerde wel de orde te handhaven, en onder druk van de volksmenigten stelde zij een nieuw voorlopig stadsbestuur

onder voorzitterschap van Joan Cornelis van der Hoop (1742-1825) aan, maar ze bracht geen adhesie aan het nieuwe regime uit. In afwachting van de dingen die komen gingen omhelsde de elite een 'systema van onzijdigheid'. Veel ambtsdragers vonden zelfs dit 'systema van onzijdigheid' nog veel te ver gaan. Ambtenaren als Isaac Gogel, Cornelis Six van Oterleek en Robert Voûte bleven zich door hun eed van trouw aan Napoleon verbonden voelen en weigerden iedere medewerking met het voorlopige Amsterdamse bestuur. Enkele leden van de Amsterdamse elite, zoals Willem Frederik Röell, namen het de Franse autoriteiten zelfs kwalijk dat zij de stad zo snel geëvacueerd hadden. Het gevaar van anarchie en chaos dreigde hierdoor. 'Het is te hopen, dat de zaak aan den Keizer in het ware daglicht worde gesteld,' schreef Röell nog op 17 november 1813.⁴² De Amsterdamse notabelen leken minder bevreesd voor de keizerlijke autoriteiten dan voor de eigen bevolking.⁴³ Ook in andere Nederlandse steden leidde het vertrek van de Franse autoriteiten en de komst van de geallieerde troepen niet tot een duidelijke adhesie aan de Prins van Oranje. Voorzichtig opgehangen oranje kokardes werden na een dag alweer verwijderd uit angst voor mogelijke Franse wraakacties.

De tweede en derde week van november 1813 in Nederland komen overeen met de eerste twee weken van de maand april 1814 in Frankrijk. Deze dagen waren vol onzekerheid voor bestuurders en ambtenaren. Er was grote angst om een verkeerde politieke keuze te maken die verstrekkinge gevolgen zou hebben voor hun toekomst. Weinig Nederlanders durfden zich openlijk voor het herstel van Oranje uit te spreken, – zij lieten hun politieke keuze 'in suspens' – ook al was het Franse gezag in grote delen van het land ineengestort. De grote uitzondering hierop was, zoals eerder beschreven, Gijsbert Karel van Hogendorp. Zijn proclamatie 'Oranje boven, Holland is vrij', die op 17 november afgekondigd werd, zou als de eerste collectieve adhesiebetuiging van de oude Haagse regenteneelite aan de Prins van Oranje beschouwd kunnen worden. In de eerste proclamatie van het Algemeen Bestuur van 21 november werden alle Nederlanders, net als vier maanden later in Frankrijk bij de afzetting van Napoleon door de Franse Senaat op 2 april 1814, van hun eed van trouw aan Napoleon ontslagen:

In naam van ZIJNE HOOGHEID den Heere *Prince van ORANJE*, de Hooge Regeering der Nederlanden aanvaardende, ontslaan wij alle onze landgenooten, in welke betrekking ook in het geheele voormalige gebied der vereenigde Provinciën, van den eed van trouw en gehoorzaamheid aan den Keizer der Franschen gedaan, en van de afkondiging dezès af aan, verklaren wij als verraders van hun Vaderland en rebellen tegen de wettige Nationale Regeering te zullen beschouwen en doen straffen dezulke die, uit kracht van hunne verbintenis met de Fransche Regeering of hunnen ondergeschiktheid aan deszelfs Administratiën, aan eenige

orders of beveelen van dezen mogten defereren, of aan de Regeering of derzelve ambtenaren of gedelegeerden eenige gehoorzaamheid betoonen of korrespondentiën met dezelve voeren mogten.⁴⁴

Deze eedsontheffing verleende een zekere legitimiteit aan de eenzijdige adhesiebetuigingen. De legaliteit van deze daad werd door het oude bewind echter sterk betwist. Ambtsdragers dienden te kiezen tussen rivaliserende rechtsaanspraken van het oude en nieuwe bewind.

In Den Haag was de loyaliteitswisseling dan ook niet onmiddellijk een gelopen race. De Haagse waarnemend burgemeester, de advocaat Faber van Riemsdijk, erkende aanvankelijk de benoeming van Van Limburg Stirum tot gouverneur van Den Haag niet omdat ze inging tegen zijn ambtseed. Om zijn eer te redden legde hij liever zijn ambt neer dan van politieke loyaliteit te wisselen.⁴⁵ Ook trokken enkele oude regenten die zich aanvankelijk aangesloten hadden bij Van Hogendorps initiatief, zich terug nadat zij van Nederlandse ambtenaren in Parijs vernomen hadden dat de keizer nog in blakende gezondheid verkeerde en geenszins van plan was zijn Hollandse bezittingen op te geven.

Tekenend ook voor de spanning en onzekerheid waarin de Nederlandse bestuurselite zich bevond is ook de opmerkelijke episode van de zogenaamde 'pinkeniers'. Pinkeniers als Repelaer van Driel, Frets en Collot d'Escury hadden aanvankelijk geparticipeerd in het initiatief van Van Hogendorp in de novemberdagen. De spanning en de angst voor Franse repercussies was hun echter al spoedig te veel geworden. Ze trokken hun steun voor het Algemeen Bewind in en voeren met boten, de 'pinken', naar Engeland. Eenmaal in Engeland aangekomen bleek het onmogelijk om weer naar Holland terug te keren. Hendrik Collot d'Escury, die als een dief in de nacht van 22 november de wijk naar Engeland had genomen, schreef in zijn verantwoording achteraf waarom hij niet eerder teruggekeerd was: 'Tot ons innig verdriet bleef deze wind twee geheele weken aanhouden, niet alleen tot onze verveeling, maar vooral tot onze innige zielensmart.'⁴⁶ Terwijl Collot d'Escury zijn zielensmart verlichtte door toeristische uitstapjes naar Covent Garden te maken, werd het lot van Nederland beslist. Twee weken later keerde hij terug. De Prins van Oranje, die Collots huis aan het Haagse Noordeinde als verblijf had gebruikt in die eerste historische dagen, was toen alweer vertrokken. Dat de pinkeniers achteraf zelf ook vonden dat hun dapperheid enigszins tekort was geschoten, blijkt wel uit het feit dat zij verantwoordingen hebben geschreven om hun gedrag voor hun kinderen te rechtvaardigen.⁴⁷ 'Dan zijn er ogenblikken in het leven,' zo schreef Collot, 'waarin men als door eene kracht buiten zich, welke men niet kan wederstaan, gedreven wordt, en eerst dan redeneert wanneer men gehandelt heeft, terwijl men met het eerste moest beginnen.'⁴⁸ Als gevolg van de loyaliteitskeuze van novem-

ber 1813 verloren zelfs leden van de Nederlandse elite hun legendarische bedaardheid. Niet alleen de windvanen dienden zich later te rechtvaardigen voor hun handelen tijdens de omwenteling.

De jacht op ambten

De gebeurtenissen van november 1813 noopten vele oud-orangisten, Bataafse revolutionairen en napoleontische ambtenaren om de prins brieven te schrijven waarin zij hem hun eeuwige trouw aan het huis van Oranje beschreven. De Nederlandse adhesiebetuigingen aan de prins bevatten veel elementen die we ook zagen in de Franse brieven. Reeds tijdens zijn verblijf in Engeland in de maanden voorafgaande aan de omwenteling, ontving de prins hartverscheurende brieven waarin trouwe volgelingen om ambten smeekten.⁴⁹ Zo schreef Norman MacLeod op 26 juli 1813 aan de prins dat hij had moeten afzien van een schitterende militaire carrière in dienst van de prins als gevolg van de noodlottige reductie van het leger na diens vlucht in 1795. Pogingen om vervolgens een militaire loopbaan in het Engelse leger te volgen liepen op niets uit wegens gebrek aan patronage. Door geldgebrek gedreven had MacLeod Londen verlaten om in een uithoek van Wales te gaan leven om zichzelf 'als het waare, leevendig te begraven, als de eenige schuilplaats, waar ik konde bestaan'. De laatste jaren had MacLeod in armoede en nooddrift doorgebracht.

De komst van de Prins van Oranje naar Londen had MacLeod echter weer hoop gegeven dat zijn jarenlange trouw aan de stadhouderlijke familie alsnog beloond zou worden: 'Eenig employ, van welk honorabelen aart het ook zijn mogte, het geen een geringe additie tot mijn teegenwoordig inkomen verschaffen konde, zoude ik bij mijn klimmende Jaaren, zijnde nabij de zestig, en naar een meer dan veertig jarige dienst, als een zeegen aanmerken.'⁵⁰ Opmerkelijk is dat veel briefschrijvers meer nadruk leggen op hun beroerde persoonlijke omstandigheden als argument voor de prins om hun een ambt te geven dan op hun persoonlijke verdiensten en vaardigheden. Hieruit blijkt ook de continuïteit tussen het stadhouderlijk bestel van het Ancien Régime en de monarchie van de Restauratie. De koning was geen 'manager' die op rationele gronden zijn personeel aannam, maar werd gezien als een bron van rechtvaardigheid en het uitdelen van ambten was een persoonlijke gunst die voortkwam uit de goedheid van de vorst.⁵¹

Het thema van de onverbrekelijke trouw aan het huis van Oranje is terug te vinden in de meeste 'sollicitatiebrieven' aan de prins. Nadat de Oranjefamilie in 1801 in ruil voor domeinen van Fulda en Corvey afstand had gedaan van haar rechten op de Nederlanden, waren de stadhouder en zijn nakomelingen van het hoofdtonel van de Nederlandse politiek verdwenen. Veel orangisten hadden zonder veel gewetensbezwaren deelgenomen aan de napoleontische regimes van raadpensionaris Schimmelpenninck, koning

Lodewijk Napoleon en het Empire. In december 1813 echter herinnerden vele leden van de Nederlandse elite, net als de Franse hogere klasse, zich met terugwerkende kracht hun onverbreekelijke trouw aan de stadhouderlijke familie. Zo schreef de latere minister van Financiën Cornelis Charles Six van Oterleek in december 1813 dat hij al sinds 1794 een aanhanger van de prins was. Zijn werkzaamheden als staatsraad van Lodewijk Napoleon en als requestmeester-directeur tijdens de Inlijving was hij kennelijk vergeten. In zijn verkapte sollicitatiebrief gaf Six van Oterleek niet alleen een zeer eenzijdige beschrijving van zijn eigen verleden, maar zag hij zich ook niet gehinderd om zijn rivalen zwart te maken door de prins op hun collaboratie met de voorgaande regimes te wijzen.⁵² Hij was een echte windvaan. Overigens zijn veel sollicitatiebrieven zeer omfloerst gesteld: de briefschrijvers wezen er telkens op dat zij niet op eigen gewin uit waren, maar slechts het algemene belang en de goede zaak wilden dienen.

Het 'vergeten' van de werkzaamheden voor de voorafgaande regimes was een strategie na de omwenteling van 1813 rekenschap te geven van het individuele verleden. Net als in Frankrijk hebben Nederlandse gezagsdragers na de omwenteling het eigen verleden herschepen. Een andere strategie was juist het benadrukken van die werkzaamheden voor de napoleontische overheid, maar er tevens een bepaalde draai aan te geven. Veel voormalige napoleontische bestuurders beriepen zich erop dat zij de harde maatregelen van het dictatoriale regime door hun inmenging zoveel mogelijk hadden verzacht. Concurrenten werden bij de prins beticht van politiek opportunisme: de windvaan was altijd de ander. Deze strategie is terug te vinden in de brief van de directeur van politie van Den Haag, Abraham Ampt, aan het Algemeen Bestuur. In zijn geagiteerde brief spreekt Ampt zijn vrees uit dat anderen 'die de kat uit den boom hebben zien komen', zich nu bij de Prins van Oranje opdringen om 'rekenschap te eischen van de conduite welke ik en anderen in zeer perillieuze ogenblikken gehouden heb'. Deze partij van de windvanen, de 'intriganten, die den huijk naar de wind draaijen', vormde volgens de Haagse directeur van Politie, een gevaar voor het jonge bewind en vervreemdden de ware vrienden van het nieuwe Oranjabewind. Ook Ampt bediende zich net als de anonieme auteur van *Een woordetje voor de Mantelmaekers*, van de mantelmetafoor om het gedrag van politieke opportunisten aan de kaak te stellen.

Ampt lijkt zich met name te richten op de kersverse commissaris-generaal van politie Hoyneck van Papendrecht. Hoyneck was door het Algemeen Bestuur speciaal belast met 'te keeren de gemeenschap met den vijand'.⁵³ De stedelijke commissarissen van politie rapporteerden aan hem mogelijke gevallen van samenwerking met de Fransen. Volgens Ampt trok Hoyneck alle beschikbare politiemiddelen naar zich toe ten koste van het Haagse politie-apparaat van Ampt. Hoyneck was volgens Ampt een typische windvaan die

vroeger een vijand van het huis van Oranje was geweest, maar zich nu voordeed als de grootste aanhanger en mannen als Ampt, die een belangrijke rol in de omwenteling hadden gespeeld, verdacht maakte teneinde hen van hun positie te beroven. Ampt verweerde zich echter door te stellen dat hij door zijn actieve opstelling tijdens het Franse bewind en de omwenteling juist een beslissende rol heeft gespeeld ten gunste van het herstel van het Oranjebewind. Aan het Algemeen Bestuur schreef hij:

Als voormaals Keizerlijk commissaris van Politie heb ik mijne rol zodanig gespeeld, dat ik veele onheilen welke Uedele gestrengen en meer brave Vaderlanders dreigden, heb afgeweerd; ik heb door mijn intrigues met de Franschen de gelukkige omwending als het ware geprecipiteerd.⁵⁴

Ook uit de Zuidelijke Nederlanden ontving Willem veel individuele en collectieve adhesiebrieven. Burgemeesters, gemeenteraden, rechtbanken en de departementale administraties van de indirecte belastingen feliciteerden de koning der Nederlanden met het amalgaam van Noord en Zuid. Deze brieven laten een grote diversiteit zien. Sommige bevatten vooral lofdichten op de nieuwe vorst en ideeën voor de intocht van Willem in hun stad of dorp. Ook werden de liedjes die de gewone soldaten of boeren zongen ter ere van hun nieuwe koning weergegeven. Weer andere adhesiebetuigingen hadden een historisch karakter. De administratie van de indirecte belastingen van het departement Dyle stelde dat met de komst van het Verenigd Koninkrijk de weeffout in de geschiedenis van de Lage Landen, de scheiding van Noord en Zuid als gevolg van de Opstand, hersteld werd. De afstammeling van Willem van Oranje was eindelijk op de zetel van het oppergezag der Nederlanden geplaatst waarop zijn voorouder 'zonder het lood van Balthasar Gerards zoude geklommen zijn'.⁵⁵

Naast lofuitingen en adhesieverklaringen, beschreven veel Zuid-Nederlandse brieven ook de verwachtingen die de Belgische onderdanen van hun nieuwe vorst hadden. Deze brieven zijn dan ook een mooie bron voor onderzoek naar wat tijdgenoten van een Restauratievorst verwachtten en daarmee van het politieke denken van de bestuurselite van de vroege negentiende eeuw. De burgemeester en gemeenteraad van Leuven, bijvoorbeeld, stelden in hun brief dat zij van hun koning rust en geluk verwachtten. Onder Willem, zo menen deze autoriteiten, krijgen zij een bewind van 'liberté politique sans anarchie, de la liberté civile sans confusion, de la liberté des cultes sans license, de la liberté de la presse sans moyens de soulevement ni de dif-famation'.⁵⁶ Deze vrijheden zouden in een grondwet gegarandeerd moeten worden. Ook diende de koning de onafhankelijkheid van zijn nieuwe onderdanen te respecteren. De burgemeester en gemeenteraadsleden vroegen

kortom aan Willem om belangrijke aspecten van de revolutionaire erfenis te handhaven, maar daarbij de gebleken gebreken te verbeteren. Hoewel de term 'juste milieu' in de brief niet genoemd werd, zagen de briefschrijvers de goede vorst als de koning die het midden hield tussen orde en vrijheid.

Deze Zuid-Nederlandse adhesiebrieven hadden daarmee een dubbel karakter. Enerzijds waren het uitingen van trouw aan de nieuwe koning. Anderzijds formuleerden zij ook de voorwaarden voor de aanvaarding van het gezag en de grenzen van de koninklijke macht. Het zelfbewustzijn en de assertiviteit die uit deze adhesiebrieven sprak, waren voortekenen voor de latere ontwikkeling van het Verenigd Koninkrijk.

De adhesiebrieven aan de Prins van Oranje bevatten veel elementen die in de Franse brieven ook voorkomen. De Nederlanders wezen eveneens op de oude banden die er tussen de voormalige stadhouderlijke familie en de briefschrijver bestonden en refereerden aan de Nederlandse Opstand in de zestiende eeuw. Vervolgens bevatten veel brieven klaagzangen over het lijden tijdens de Revolutie en de schade die de briefschrijver had geleden door zijn trouw aan Oranje. Tevens bevatten veel brieven een rechtvaardiging voor diensten aan Napoleon door te wijzen op het algemene belang dat de briefschrijver altijd bevorderd had en zijn belangrijke rol in de transitie. Daarnaast solliciteerden veel Nederlanders nog openlijker dan in Frankrijk naar een ambt in het nieuwe bewind. Een uniek aspect van de Zuid-Nederlandse adhesiebetuigingen zijn de beschrijvingen van de verwachtingen die de onderdanen van hun nieuwe vorst koesterden. De omwenteling van '1813' leidde er ten slotte toe dat de briefschrijvers net als in Frankrijk opnieuw hun verleden onder ogen moesten zien en hun gedrag moesten legitimeren ten opzichte van de Prins van Oranje. Dit ging gepaard met pogingen om het eigen verleden zo gunstig mogelijk voor te stellen en dat van mogelijke concurrenten in een kwaad daglicht te stellen. Windvanen beschuldigden elkaar om het hardst dat zij 'den huijk naar den wind' draaiden.

De problematiek van de adhesiebetuiging was in Nederland minder geprononceerd dan in de Franse casus. De legitimiteit van de Oranjedynastie stond er veel minder ter discussie. Er waren immers geen serieuze alternatieven. Het politieke belang van de adhesiebetuiging was daarom in de Nederlanden minder groot. In Frankrijk speelden de adhesiebetuigingen een veel grotere rol in het bepalen van de uitslag van de strijd tussen Napoleontisch keizerrijk en het herstel van de Bourbondynastie. Ook stond van tevoren veel minder vast dat de Bourbons het machtsvacuüm dat het Keizerrijk naliet, zouden vullen. De schrijvers van de Franse adhesiebetuigingen namen meer risico door het betonen van hun loyaliteit. De Nederlandse adhesiebetuigingen waren meer sollicitatiebrieven voor een ambt op hoog of laag niveau, en hadden minder het karakter van een politieke bekentenis.

Een nieuw verbond

De adhesiebetuiging was de eerste stap in de rite de passage van keizerlijke gezagdrager naar bestuurder van de Restauratiemonarchie. De eed was de tweede, cruciale stap in de constructie van een nieuwe band tussen bestuurder en bewind. Door de eed werd de wisseling van loyaliteit van de ambtsdrager erkend en bevestigd door het nieuwe regime. De adhesiebetuiging was grotendeels een eenzijdige handeling van de napoleontische bestuurder, de eed daarentegen een gemeenschappelijke en geritualiseerde daad die de nieuwe machthebber met zijn dienaren verbond. Door middel van de eedaflegging werd het Restauratieregime definitief gevestigd. Een nieuw verbond werd publiekelijk gesloten tussen de ambtsdrager en het zojuist gevestigde regime, dat hiermee het ‘overlopen’ van de dienaar van het vorige bewind aanvaardde.

De laatste eed

De eed was geen exclusief negentiende-eeuws of zelfs Europees fenomeen.⁵⁷ In de kroningsceremonie te Reims tijdens het Ancien Régime legden de Franse koningen altijd een eed af waarin zij beloofden het belang van de bevolking te dienen. De Franse Revolutie bracht de eed echter in het centrum van het politieke leven en verbond het ritueel met het moderne politieke systeem. Dit begon met de Eed op de Kaatsbaan op 20 juni 1789. Zoals eerder beschreven zwoeren de voormalige leden van de Derde stand van de Staten-Generaal een dubbele eed: enerzijds riepen zij zichzelf uit tot de Nationale Vergadering, anderzijds beloofden zij niet uiteen te zullen gaan voordat zij de natie een constitutie gegeven hadden. Deze eed van de afgevaardigden werd bevestigd op *la fête de la fédération* van 14 juni 1789. Op deze feestdag werd de eenheid van Frankrijk gevierd door een gelijktijdige eed van trouw op de natie, de wet en de koning door de leden van de nationale garde in heel Frankrijk. Op 4 februari 1790 legde Lodewijk xvi vervolgens de eed af op de nieuwe constitutie. Ambtenaren, hogere burgerij en eenvoudige burgers volgden dit voorbeeld. Doel van het ritueel van de eedaflegging was de creatie van een nieuwe, nationale en revolutionaire samenleving door een semireligieuze ceremonie.⁵⁸

In de eerste twee jaar van de Revolutie had de eed een bindende rol. Met de verplichting vanaf januari 1791 voor ieder lid van de geestelijkheid om de eed op de constitutie af te leggen, veranderde de eed van een instrument van eenheid in een instrument van uitsluiting.⁵⁹ Een groot deel van de geestelijkheid weigerde de eed af te leggen. Hierdoor werd een scheiding aangebracht tussen de revolutie en het katholicisme. De eed werd in toenemende mate gebruikt als een middel om de ware revolutionairen te onderscheiden van hen die dit niet waren. Tijdens het Directoraat en het Empire verwerd de eed

tot een machtsinstrument, gebruikt om politieke tegenstanders te verwijderen of, zoals onder Napoleon Bonaparte, om onvoorwaardelijke trouw aan het staatshoofd te eisen.⁶⁰

Hoewel de waarde van de eed sinds de hoogtijdagen van de eerste revolutiejaren gedevalueerd was, zagen de Bourbons het in 1814 toch als een belangrijk instrument om hun regime te vestigen en de voormalige napoleontische elite aan zich te binden. De eed werd tijdens de Restauratie als een eeuwenoude traditie uit het Ancien Régime gepresenteerd. De revolutie had volgens de toenmalige propaganda het nobele instituut van de eed gecorrumpeerd en tot onderdeel van partijstrijd gemaakt. De Restauratie zou de eed in al zijn vroegere zuiverheid herstellen. Lodewijk XVIII legde opmerkelijk genoeg zelf nooit de eed op de Charte af. De onrust van de Eerste Restauratie en de problemen waarmee het bewind werd geconfronteerd bemoeilijkten het organiseren van het kroningsritueel in het eerste jaar na de terugkeer van de koning. De Honderd Dagen gooiden vervolgens roet in het eten. Toen het politieke klimaat omstreeks 1819 zodanig gestabiliseerd was dat er weer aan een plechtige kroning gedacht kon worden, was de gezondheid van Lodewijk dermate verslechterd dat een publieke eedaflegging zijn krachten te boven ging.⁶¹

Naast praktische problemen speelde bij het uitstel van de eedaflegging ook mee dat Lodewijk heimelijk principiële bezwaren had tegen de Charte. Lodewijk had op pragmatische en politieke gronden ingestemd met een grondwet, een revolutionaire uitvinding, omdat hij de constitutie in overeenstemming achtte met 'l'esprit de notre siècle'.⁶² Als een koning wiens ideeënwereld gevormd was tijdens het Ancien Régime, moet hij weezin gevoeld hebben tegen de fundering van zijn koningschap op een contract met de natie in plaats van het natuurlijke en goddelijke recht van zijn familie om Frankrijk te regeren.⁶³ Monsieur en de Duc de Berry zwoeren aan de vooravond van de Honderd Dagen echter wel trouw aan de Charte in de vergeefse hoop steun onder de Franse elite voor het bedreigde regime te vergaren. Zij zouden deze eed op de constitutie tijdens de Tweede Restauratie herhalen.

Hoewel de nieuwe monarch zelf niet de eed aflegde, werd de eedaflegging wel geëist van de Pairs en de Afgevaardigden. In de gemeenschappelijke openingssessie van de Chambre des Pairs en de Chambres des Députés op 4 juni 1814, het stichtingsmoment van de Restauratiemonarchie, werd de Charte afgekondigd als octrooi 'gegeven' door de koning aan zijn volk. Vervolgens zwoeren de Pairs ten overstaan van Lodewijk met opgeheven hand trouw aan de koning. Het ritueel werd herhaald voor de afgevaardigden van de departementen. Deze plechtige daden werden volgens het officiële verslag gevolgd door het uitbundig uitroepen van 'Vive le roi!'⁶⁴ In de formulering van de eed was aanvankelijk alleen trouw aan de koning als persoon en als staatshoofd opgenomen en niet aan de constitutie, de wetten of de natie. De Pairs

en de Députés zwoeren bij God: 'De garder obéissance et fidélité au Roi, de n'avoir aucune intelligence, de n'assister à aucun conseil, de n'entretenir aucune ligue qui soit contraire à son autorité; et si, dans le ressort de mes fonctions ou ailleurs, j'apprends qu'il se trame quelque chose à son préjudice, je le ferai parvenir au Roi.'⁶⁵

Het ontbreken van de Charte in de eedsformulering leidde tot kritiek in de publieke opinie en er volgde discussie in de beide Kamers in het najaar van 1814 over de formulering van de eed.⁶⁶ Uit de grote aandacht die er in de Kamer van Afgevaardigden was voor de eed, blijkt hoe belangrijk dit ritueel werd gevonden voor de reconstructie van het koninkrijk. De afgevaardigden beschouwden de eed als een belangrijk instrument om de liefde van het Franse volk voor de monarchie en het katholieke geloof te herstellen. In de ogen van de afgevaardigden was de eed een goed gebruik uit het Ancien Régime, dat door de Revolutie en het Empire gecorrumpeerd was geraakt. Nu was het volgens de afgevaardigden tijd geworden voor een eed die 'werkelijk nationaal' was. Alleen een eed op zowel de koning als de Charte was voor veel afgevaardigden pas werkelijk nationaal.⁶⁷ Deze onpartijdigheid en eenheid van de Restauratie zou in de ogen van de afgevaardigden de garantie vormen dat de eed aan Lodewijk xviii 'de laatste van alle eden' zou zijn.⁶⁸

Op 3 december 1814 stemden de afgevaardigden voor een nieuwe formulering van de eed waarin ook de Charte en de wetten van het land opgenomen waren. Deze nieuwe formulering zou echter pas na de Honderd Dagen in gebruik worden genomen.⁶⁹ Het opnemen van de Charte in de eed leidde na de Honderd Dagen ook weer tot verzet van de zijde van de ultraroyalisten. Ultraroyalisten als Louis de Bonald, Jules de Polignac en François de la Bourdonnaye weigerden de eed af te leggen omdat in de formulering de constitutie opgenomen was en het katholieke geloof niet.⁷⁰

Eedceremonies

In navolging van de volksvertegenwoordigers, waren ook alle overige ambtsdragers – ambtenaren, leden van de rechterlijke macht, leden van kiescolleges, officieren en soldaten – verplicht trouw aan de koning te zweren. In zeer gedetailleerde rapporten berichtten de prefecten en onderprefecten hoe de verschillende burgemeesters en wethouders in het land de eed van trouw aflegden. De eed vormde in het najaar van 1815 de kern van de installatieceremonies van het gezuiverde bestuur van de Tweede Restauratie. Beschreven werd hoe de toekomstige burgemeesters en wethouders van alle Franse gemeenten, door muzikanten en de nationale garde begeleid, aankwamen bij het gemeentehuis. In de raadszaal waren de verschillende autoriteiten en de lokale notabelen van de gemeente verzameld. Allereerst hield de onderprefect een ernstige toespraak waarin hij de toekomstige ambtsdragers op hun plichten wees. Vervolgens zwoeren de kandidaat-maires, na hiertoe uitgeno-

digd te zijn door de onderprefect, 'op luide toon' hun trouw aan de koning. Aanvankelijk beloofden de lokale ambtsdragers alleen trouw aan de koning. Tijdens de Tweede Restauratie kwamen daar zoals beschreven de constitutie en de wetten bij.⁷¹ De eedaflegging werd volgens de officiële rapporten gevolgd door uitzinnig geroep van 'Vive le roi!' Ten slotte sprak de kersverse maire zijn gemeente toe. Hij wees in zijn toespraak op de zware last die op zijn schouders rustte. Ondanks deze zware taak had hij het zijn verantwoordelijkheid geacht om de monarchie trouw te dienen en het christelijke geloof te herstellen. Sommige ambtsdragers maakten in hun toespraken melding van het leed dat zij geleden hadden tijdens de Revolutie. De ceremonie werd afgesloten met 'kreten van blijdschap' en muziek.⁷²

De installatieceremonies waren van groot belang voor de vestiging van het Restauratieregime. Door het ritueel van de openbare eedaflegging van lokale functionarissen werd de regimewisseling ook buiten Parijs aan de bevolking duidelijk gemaakt: het vorige regime was afgeschaft en een nieuwe politieke gemeenschap gecreëerd. Sheryl Kroen heeft in haar eerder besproken *Politics and Theater* de nadruk gelegd op het grote belang van de ceremoniële verbranding van revolutionaire en napoleontische symbolen voor het afsluiten van het verleden. Net als de symboolverbrandingen vormden ook de eedafleggingen belangrijke rituelen voor de legitimatie van de teruggekeerde Bourbons in alle hoeken van het koninkrijk. De verbroken band tussen het oude koningshuis en de Franse natie werd hiermee hersteld. Door middel van de eed die in heel Frankrijk werd afgelegd, werd gepoogd een nieuwe politieke gemeenschap te scheppen. Daden uit het verleden konden hiermee vergeten worden. Alleen de huidige loyaliteit aan het huis van Bourbon deed nog ter zake.

Tijdens de Tweede Restauratie was de eed van trouw aan de keizer in het voorjaar van 1815 een belangrijke juridische grond geworden voor uitsluiting van functies. In de overzichten van alle ambtenaren en leden van rechtspreekende macht werd bijvoorbeeld aangetekend of de betreffende persoon de eed aan Napoleon afgelegd had. Deze eedaflegging kon vervolgens grond voor ontslag of voor demotie zijn. Net als tijdens de Revolutie werd tijdens de Restauratie de eed een instrument van zuivering en uitsluiting. De eed die bedoeld was als een onpartijdig bindmiddel tussen de koning en de natie, een ritueel om de nationale eenheid te herstellen na de jaren van revolutionaire verdeeldheid, werd hiermee net als tijdens de Revolutie een twistappel die de Franse politieke verdeeldheid verder accentueerde.⁷³

De eed 'krachtens de grondwet van deze staat'

Terwijl Lodewijk XVIII in Frankrijk verzuimde de eed op de grondwet af te leggen, was dit voor de vestiging van het bewind van Willem I juist een van de belangrijkste momenten. Willem volgde hiermee het voorbeeld van zijn

Bataafse voorgangers.⁷⁴ Eerder is beschreven hoe hij alleen het bestuur van de Nederlanden op zich wilde nemen onder waarborging van een constitutie. Deze diende in Willems woorden ‘de vrijheid van personen, de veiligheid van goederen en met één woord, alle de burgerlijk regten, welke een inderdaad vrij volk kenschetsen’ te verzekeren.⁷⁵ De eedaflegging van Willem I vond plaats op 30 maart 1814, de tweede dag van de Notabelenvergadering. Op die dag bevonden zich behalve de notabelen evenals de prinsessen van Oranje, de grootofficieren, kamerheren, edellieden, hofdames, ambassadeurs en de hoofden van de ministeries in de Nieuwe Kerk te Amsterdam voor de vergadering. Toen alle genodigden gezeten waren, traden de soevereine vorst en zijn beide zonen de kerk binnen. Vervolgens legde de vorst op uitnodiging van de president van de vergadering met onbedekt hoofd de volgende eed af:

Ik zwere, dat ik eerst en boven al, de Grondwet van de Vereënde Nederlanden zal onderhouden en handhaven, en dat ik wijders de onafhankelijkheid van den staat, de vrijheid en welvaart van desselfs ingezetenen met alle mijne krachten bevorderen zal. Zoo waarlijk helpe mij God almachtig!⁷⁶

Vervolgens zwoeren de voorzitter en de leden van de vergadering van aanzienlijken trouw door het gezamenlijk uitsteken van hun rechterhand en het uitspreken van de eed van trouw aan hun nieuwe vorst ‘krachtens de grondwet van dezen staat’. Hiermee was het rijk van Willem I formeel gevestigd. Net als in Frankrijk, zwoeren later ook de leden van de Staten-Generaal voor de aanvang van de eerste vergadering een eed van trouw aan de vorst. Op 2 mei 1814 om tien uur 's morgens togen de Kamerleden naar het paleis van Willem I om hun eed op de soevereine vorst en de grondwet af te leggen alvorens hun vergadering aan te vangen.⁷⁷

Na de samenvoeging van de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden vond er opnieuw een eedaflegging plaats. In een uitgebreide ceremonie op donderdag 21 september 1815 werd Willem I in Brussel als koning van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden door de Staten-Generaal ingehuldigd. De vorige dag was de huldiging aangekondigd door kanonschoten en het luiden der klokken. Het goede nieuws werd vervolgens door herauten, begeleid door pauken en trompetten, op de pleinen en de voornaamste straten van de steden verkondigd. Op de inhuldigingsdag zelf bracht Willem allereerst een bezoek aan de vergaderzaal van de Staten-Generaal, vergezeld van de ‘koningen van wapenen, den kamerheer-ceremoniemeester, de kamerheeren, de groot-officieren van 's Koningshuis, den Rijks-Standaard en het Rijkszwaard’.⁷⁸ Hij sprak een rede uit voor de voltallige Staten-Generaal waarin hij zichzelf in de traditie van Karel V plaatste en opriep tot eendracht

tussen Noord en Zuid. De voorzitter beantwoordde de toespraak van Willem met het uitspreken van de 'onbegrensde verknochtheid' van de Kamerleden aan hun vorst. Hij eindigde met een 'Leve de Koning', dat alle aanwezigen enthousiast herhaalden.

Vervolgens gingen de leden van de Staten-Generaal in processie door Brussel naar het paleis van Willem op de Koningsplaats. Hierna werd de volledige grondwet aan de op zijn troon gezeten Koning der Nederlanden voorgelezen. De majesteit sprak vervolgens voor de tweede keer met onbedekt hoofd de eed op de constitutie uit. De voorzitter van de Staten-Generaal memoreerde deze eedaflegging van de koning op de grondwet als een 'overoud gebruik'.⁷⁹ Na de eedaflegging van de koning, zwoeren de beide voorzitters van de twee Kamers van de Staten-Generaal in beide rijkstalen hun trouw aan Willem I. De inhuldiging werd afgesloten met het afleggen van de eed van trouw door ieder lid van de Staten-Generaal afzonderlijk.

Net als in Frankrijk was de eed in het Koninkrijk der Nederlanden bedoeld als een instrument van binding en van beëindiging van de partijstrijd, maar in tegenstelling tot de Franse casus, werd de eed van de Nederlandse ambtsdragers niet op de proef gesteld. Geen voormalige heerser keerde terug om de Nederlandse bestuurders aan een eerdere eed van trouw te herinneren. Ook werd de Nederlandse eed niet gebruikt als middel om de bureaucratie te zuiveren. Toch leidde ook de Nederlandse eed tot verdeeldheid. Net als in Frankrijk speelde het katholieke geloof een centrale rol in het debat over de formulering van de eed. Een deel van de katholieke geestelijkheid verzette zich onder aanvoering van de bisschop van Gent, de Franse edelman Maurice de Broglie (1766-1821), tegen de eed van trouw aan Willem I en de constitutie van het Verenigd Koninkrijk, omdat in het Verenigd Koninkrijk de positie van de katholieke kerk onvoldoende gewaarborgd zou zijn.⁸⁰ De Zuid-Nederlanders die wel de eed aflegden werden door kritische pamfletten uit gemaakt voor 'mantel-maekers' die hun religieuze beginselen uit opportunisme verkwanselden.

Minister van Justitie Van Maanen en zijn politie- en justitieapparaat hadden hun handen vol aan het vervolgen van priesters die de absolutie ont-hielden aan ambtenaren die de eed van trouw hadden afgelegd.⁸¹ Door deze absolutieweigering moesten vele Zuid-Nederlandse ambtsdragers kiezen tussen de loyaliteit jegens hun koning en een mogelijke straf na hun dood voor steun aan een goddeloze constitutie. In 1819 richtten Nederlandse katholieken het verzoek aan de koning of zij ook enige woorden aan de ambtseed mochten toevoegen om deze acceptabeler te maken voor de kerk en zij niet meer hoefden te kiezen tussen Willem I en hun zielenheil. De minister van Binnenlandse Zaken Patrice de Coninck en de directeur-generaal van de katholieke eredienst, Melchior Goubau d'Hovorst, adviseerden

de koning om met een dergelijk voorstel in de stemmen mits de toevoegingen de essentie van de eed niet raakten en mondeling gedaan werden. De Noordelijke remonstrant en papenvreter Van Maanen keerde zich echter tegen iedere aanpassing van de ambtseed.⁸² Uit de energie waarmee hij de geestelijken die de Heilige Sacramenten aan ambtsdragers weigerden, liet vervolgen blijkt het grote belang dat Willem I aan deze kwestie hechtte en het gevaar dat hij hierin zag voor de stabiliteit van de jonge natie. Ook in de Nederlanden verwerd de eed van bindmiddel tot een verdeeldheid zaaïend ritueel.

Een nieuwe politieke gemeenschap

De eed belichaamde de tweezijdige politieke cultuur van de Restauratie, die met één gezicht naar het Ancien Régime was gericht en met een ander naar de moderniteit. De eed staat symbool voor het ontbreken van een harde scheiding tussen het parlement en de monarchie tijdens de Restauratie. Alle Franse volksvertegenwoordigers dienden in 1814 een eed van persoonlijke trouw aan het staatshoofd af te leggen, niet aan de constitutie of de wetten van het rijk. De eed was ook een uiting van de persoonlijke wijze waarop de transitie van 1813-1815 verliep. Niet de abstracte loyaliteit maar de persoonlijke relaties tussen gezagsdragers vormden de kern van het Restauratiebestuur. De eed vervulde een centrale rol bij het smeden van de persoonlijke band tussen bestuurders en hun soeverein. Meer nog dan de vestiging van instituties, was de opbouw van deze persoonlijke loyaliteit, geformaliseerd in het ritueel van de eedaflegging, van belang bij de vestiging van de Restauratiemonarchie. Aan de andere kant stimuleerde de eed ook de verdere professionalisering van de bureaucratie die sinds de Revolutie was ingezet. Tijdens het Ancien Régime was een ambt een vrijwel onaantastbaar persoonlijk bezit geweest van de ambtsdrager. Vanaf de Revolutie en de Napoleontische tijd werd een ambt volledig afhankelijk gemaakt van de trouw aan het staatshoofd zoals vastgelegd in de eed.⁸³ Eden van trouw aan rivaliserende machthebbers waren een belangrijke grond voor zuivering.

Net als de adhesiebetuiging paste ook de eed in een bestuurlijke cultuur die boven alles bepaald werd door het individuele eergevoel. Het gevoel van eer was voor de heerser een belangrijke garantie dat onderdanen hun eed niet zouden verbreken. Het eergevoel was een element van het Ancien Régime dat in de eerste helft van de negentiende eeuw in nieuwe gedaante terugkeerde. Tijdens de Revolutie had de 'eer' als aristocratische waarde afgedaan en was deze vervangen door de 'deugd'. Napoleon had echter het eergevoel weer een belangrijke plaats gegeven: prefecten en andere bestuurders dienden in navolging van de officieren vooral eer na te streven. Tijdens de Restauratie kreeg de eer als maatschappelijk mechanisme een nog veel belangrijker plaats dan tijdens het Empire. Zo beleefde het duel als manier om

een aangetaste eer te verdedigen tijdens de Restauratie zijn hoogtijdagen.

Onder de Restauratie verschilde de eer echter op belangrijke punten van die van het Ancien Régime. In het postrevolutionaire Frankrijk was eer niet langer een waarde die alleen door de adel werd nagestreefd: ook groepen als de burgerij eisten nu haar eer op. Financiële onafhankelijkheid was niet meer, zoals tijdens het Ancien Régime, een voorwaarde om 'eer' na te mogen streven. De eer was als gevolg van de Revolutie gedemocratiseerd. Daarnaast werd in de negentiende eeuw een meer individuele invulling aan het eergevoel gegeven. Aangezien woordbreuk inging tegen de eer van de ambtsdrager en hem schande bracht zou hij zich volgens de theorie aan zijn woord houden.⁸⁴ Vanwege de grote nadruk die in de Restauratiesamenleving op het belang van eer werd gelegd, was de woordbreuk een zonde die de windvanen in 1814 en 1815 in de publieke opinie zeer kwalijk werd genomen.

Maar de relatie tussen de macht en de eed was ambigu. Aan de ene kant vergrootte de Restauratie-eeed de macht van het staatshoofd door er een sacraal karakter aan te verlenen. Verraad aan de politieke leider betekende ook verraad aan God. Religie en politieke macht werden weer nauw met elkaar verbonden. Aan de andere kant bond de eed de macht van het staatshoofd in. Erkend werd dat er een hogere macht was dan die van de koning, namelijk die van God, die als getuige wordt aangeropen. Ook bevatte de eed een element van reciprociteit. Negentiende-eeuwse koningen legden de eed af op de constitutie: als het staatshoofd zijn eed op de constitutie schond, dan verviel ook de verplichting voor de ambtsdragers zich aan hun eed te houden. Zoals we hebben gezien, was de vermeende eedschending van Napoleon de belangrijkste juridische grond voor de Senaat om hem als keizer der Fransen af te zetten.

De Franse en de Nederlandse eed hadden hetzelfde doel: het creëren van een nieuwe politieke gemeenschap. De eedaflegging van de ambtsdragers vormde het stichtingsmoment van de Restauratiemonarchie. De teruggekeerde vorst diende door middel van de eed verzoend te worden met de natie en het voormalige bestuur. Tijdens de Revolutie was de eed in de ogen van tijdgenoten tot een instrument van partijstrijd en onder Napoleon tot een wapen van despotie verworden. De Restauratie-eeed diende de laatste, werkelijk nationale eed te zijn, bedoeld als een nieuw begin voor zowel de vorst als het bestuur en daarom goed passend in de politiek van het vergeten. Door middel van de eed werden de politieke zonden uit het verleden vergeven en schoongewassen. De eed van trouw was een deel van de rite de passage van de windvanen in hun transitie van keizerlijke ambtsdragers naar trouwe dienaren van de Restauratiemonarchie. Door hun eed namen zij afstand van hun verleden en gingen zij deel uitmaken van het nieuwe regime.

De rol van de eed bij de vestiging van het Franse Restauratieregime verschilde van die in de Nederlandse situatie waar de eed een expliciet constitu-

tioneel karakter had. Nederlandse gezagsdragers legden hun eed van trouw aan Willem I af krachtens de grondwet. In Frankrijk echter werd de eed in 1814 allereerst gezien als een bewijs van de persoonlijke trouw van ambtsdragers aan hun koning. De Franse eed was daarom instrumenteel bij het herstel van het prerevolutionaire koningschap en de symbolische terugkeer naar oudere middeleeuwse tradities. De Franse eed van 1814 liet zien dat de opvatting van het monarchale gezag uit het Ancien Régime bleef bestaan, naast, en in strijd met, de constitutionele opvatting van de monarchie. Na enkele jaren zou dit verschil tussen de Nederlandse en de Franse monarchie kleiner worden, doordat Willem de constitutionele basis voor zijn gezag steeds meer ontkende. Ook werd na de Honderd Dagen de Charte in de Franse eedformule opgenomen.

De consolidatie van de trouw

Beloningsmechanismen

Lodewijk XVIII en Willem I hadden er beiden geen blind vertrouwen in dat het eergevoel van de bestuurder voldoende garantie bood voor zijn loyaliteit. Zij probeerden de windvanen verder in het regime te integreren door hun beloningen en eerbewijzen te geven. De Restauratiemonarchie bouwde wat betreft haar bindingsmechanismen voort op de napoleontische staat. Napoleon had goed begrepen dat om mensen aan een regime te binden zij er ook een persoonlijk belang in moesten hebben. De vestiging van deze 'bindingsinstituten' vormde naast de adhesiebetuiging en de eed de derde stap in het proces van de creatie van een band tussen het nieuwe regime en de oude bestuurselite.

De adhesiebetuiging werd uitgebracht toen het regime nog voor zijn bestaan vocht. De eed betekende de symbolische vestiging van een nieuw bewind. Bindingsinstituten waren van groot belang voor de consolidatie van een eenmaal gevestigd regime. Ze hadden onder meer tot doel de voormalige napoleontische bestuurselite verder in te bedden in het nieuwe monarchale systeem en zich voor langere tijd te verzekeren van hun reeds betoonde loyaliteit. Twee voorbeelden van bindingsinstituten zullen hier in kort bestek beschreven worden om een indruk te geven hoe de Restauratiemonarchie de recent verworven loyaliteit van het napoleontische bestuur probeerde te consolideren: de adelstand en de ridderorden.

De elite van de elite

Tijdens de Franse Restauratie werden de adellijke titels van het Ancien Régime in ere hersteld. De terugkeer van de titulatuur van de oude adel betekende echter niet dat ook de prerevolutionaire juridische privileges hersteld

werden: de gelijkheid voor de wet werd gegarandeerd door de Charte. De adel in de Franse Restauratie diende, in tegenstelling tot zijn prerevolutionaire voorganger, te opereren in een gecentraliseerde nationale staat. Het instituut van de adel vormt dan ook een goed voorbeeld van de Januskop van het Restauratietijdvak: enerzijds werd teruggegrepen op het Ancien Régime, anderzijds werd juist de revolutionaire erfenis geconsolideerd. Lodewijk XVIII volgde hiermee de politiek van Napoleon die ook een Noblesse d'Empire had opgericht zonder de revolutionaire erfenis van de juridische gelijkheid aan te tasten.⁸⁵

De napoleontische adel werd na 1814 bij de grondwet erkend. In artikel 71 van de Charte werd gesteld dat 'la noblesse ancienne reprend ses titres. La nouvelle [de napoleontische Rijksadel] conserve les siens'.⁸⁶ Het grondwettelijk garanderen van de rechten van de *Noblesse d'Empire* had tot doel de napoleontische elite aan het nieuwe systeem te binden. De Restauratieperiode zou het begin vormen van een proces waarbij de adel uit het Ancien Régime en de Noblesse d'Empire samen zouden smelten tot een nieuwe maatschappelijke elite. In dit opzicht was de adelspolitiek van de Restauratie een succes.⁸⁷ Hoewel de adel zijn privileges verloren had, zou haar mentaliteit het culturele en sociale leven in Frankrijk in de negentiende eeuw blijven domineren.⁸⁸

Het Franse Hogerhuis, de *Chambre des Pairs*, vormde het bastion van de napoleontische Noblesse d'Empire in de Restauratiestaat. De *Chambre des Pairs* was naar voorbeeld van het Britse House of Lords in de Charte van 1814 opgenomen. Het was – in de woorden van Emmanuel de Waresquiel – 'de elite van de elite' van het Restauratieregime. Het Franse Hogerhuis was bedoeld als tegenwicht tegen enerzijds een koninklijk despotisme en anderzijds een ongebreidelde volkswil en moest de machtsbalans in het Restauratiebestel garanderen. De erfelijkheid van het lidmaatschap van de Pairie werd pas tijdens de Tweede Restauratie ingesteld, als een van de hervormingsmaatregelen van Talleyrand en Pasquier na de Honderd Dagen. De erfelijkheid had tot doel de onafhankelijkheid van het Hoger Huis te versterken.

De bezetting van de *Chambre des Pairs* was in hoge mate een voortzetting van de Keizerlijke Senaat, die in april 1814 een cruciale rol had gespeeld bij de afzetting van Napoleon. Hoewel de voorzitter Charles Dambray een typische creatuur van het Ancien Régime was, kan het Franse Hogerhuis bij uitstek als een instituut van windvanen beschouwd worden. Van de 154 Pairs die op 4 juni 1814 de eed op Lodewijk XVIII zwoeren, waren er 84 napoleontische senatoren.⁸⁹ De overige benoemingen betroffen ook nog een groot aantal keizerlijke maarschalken. Slechts 46 van de nieuwe Pairs konden als adel uit het Ancien Régime geënclassificeerd worden. De imperiale elite domineerde het Hogerhuis van de Franse Restauratie. De *Chambre des Pairs* was

dan ook een belangrijk instrument in de zo vurig gewenste fusie tussen de oude adel en de nieuwe imperiale elite.⁹⁰ Door het behoud van hun erfelijke zetel met bijbehorende toelagen, hoopte het Bourbonbewind de napoleontische elite aan zich te binden.

De vele eerbetonen en pensioenen die de Bourbons aan de voormalige napoleontische maarschalken en senatoren na 1814 toebedeelden, waren een doorn in het oog van trouwe bonapartisten, liberalen en republikeinen die het onder de Restauratie minder goed verging. Ze waren onderwerp van spot in de *Dictionnaire des Girouettes* en andere antiwindvanenpublicaties en droegen bij aan de bitterheid over het verraad van de imperiale elite. Net als de adhesiebetuigingen en de eedafleggingen, speelden de beloningsmechanismen een belangrijke rol in het ontstaan van het beeld van de windvaan. De Pairie was een belangrijke factor in de succesvolle sociale samensmelting van de verschillende postnapoleontische elites, maar als politiek bindingsinstrument had de Chambre des Pairs weinig waarde: na de Julirevolutie van 1830 zouden de meeste Pairs een eed van trouw aan een nieuwe dynastie afleggen.

Steunpilaar van de monarchie

Hoewel de Nederlanden minder dan Frankrijk een adellijke traditie kenden, meende Gijsbert Karel van Hogendorp dat de adel ook in het nieuwe Koninkrijk een belangrijke rol zou moeten spelen. De adel was volgens hem zowel een steunpilaar van de monarchie als een onafhankelijk intermediair lichaam, dat een barrière zou kunnen vormen tegen koninklijk despotisme. Van Hogendorp sloot met zijn ideeën aan bij een breder politiek en intellectueel klimaat in de eerste helft van de negentiende eeuw, toen onderscheid tussen mensen na de jaren van revolutionaire égalité opnieuw gewaardeerd werd. In een brochure uit 1809 werd het instituut van de adel als volgt verdedigd:

De adeldom is in den staat allernuttigst, zo niet noodzaaklyk; indien allen gelyk waren zoude'er geen spoorlagen, geen beweegredenen ter waereld zijn zyn, voor den mensch in het algemeen, tot groote en nutte, doch gevaarvolle en op geen zelfbelang gegronde daden; de vorsten zouden steeds hunne toevlugt moeten nemen tot geld en goederen, om groote daden te beloonen; voorwaar een moeilijk middel, vooral in tyden van algemeenen nood!⁹¹

Het institutioneel vormgeven van de adel was een belangrijk onderdeel van de vestiging van de jonge staat. Het oprichten van een 'Kamer of collegie van Heraldie' was bijvoorbeeld een van de prominentste onderwerpen op de agenda van de eerste vergaderingen van de kersverse Raad van State.⁹² Het

grote belang van de adel voor de architecten van de omwenteling van 1813 blijkt ook uit de voortvarendheid waarmee de Hoge Raad van Adel opgericht werd.⁹³ Reeds op 24 juni 1814 werd deze ingesteld en de leden beëdigd. Dit college had tot voornaamste taak de koning te adviseren over adelstandverheffingen. In augustus werden de lijsten verzameld van de oude prerevolutionaire adel die zitting had in de ridderschappen. Op 28 augustus werden de leden van de nieuw ingestelde gewestelijke ridderschappen benoemd. Ook na de oprichting van de Raad heeft Willem zich voortdurend persoonlijk met adelszaken beziggehouden.⁹⁴

De prominente rol van de adel in het bestuur betekent niet dat het adelsbeleid van Willem gekenschetst kan worden als een Restauratie van het Ancien Régime. Juridische voorrechten en andere privileges, zoals de vrijstelling van belasting, werden na de val van Napoleon, met uitzondering van het symbolische jachtrecht, ook in de Nederlanden niet hersteld. Het voornaamste bastion van adellijke macht waren de ridderschappen. In deze gewestelijke kiescolleges werd een deel van de leden van de Provinciale Staten aangewezen die op hun beurt de leden van de Tweede Kamer kozen. In de ridderschappen was het echter niet toegestaan om inhoudelijk over politiek te discussiëren. Ook was het lidmaatschap van de ridderschap beperkt toegankelijk, niet alleen door de voorwaarde van een adellijke titel, maar ook door een vermogenseis. Bezit was meer dan een oude familienaam bepalend voor politieke invloed tijdens de Restauratie.

In navolging van Napoleon beschouwde Willem I de nieuwe adel vooral als een loyale bestuurselite. Een probleem voor hem was wel dat er in de Noordelijke Nederlanden relatief weinig adel was. Tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden was er geen nieuwe adel gecreëerd. In de jaren 1815-1820 vond dan ook een groot aantal adelsbenoemingen plaats.⁹⁵ Het merendeel van deze benoemingen betrof families die voor de Bataafse Republiek reeds tot de adel behoorden.⁹⁶ Daarnaast probeerde Willem het oude stedelijke patriciaat aan zich te binden door hun adellijke titels te verlenen. Ook werden families op grond van hun vermogen of hun verdiensten in de adelstand verheven. Katholieke families die tijdens de Republiek op grond van hun geloof geen zitting konden nemen in de ridderschap of andere openbare ambten maar wel de positie en levensstijl van de adel hadden, werden na 1814 ook in adelstand verheven.⁹⁷ Willem volgde het napoleontische beleid van 'ralliement': hij probeerde verschillende groepen in zijn regime te incorporeren door hen in de adelstand op te nemen. De Nederlandse Restauratieadel ontwikkelde zich hierdoor tot een open en dynamische elite.

Tijdens de Inlijving hadden 48 Nederlanders een napoleontische adellijke titel gekregen. Deze Nederlanders werden niet automatisch in de nieuwe adel van Willem I opgenomen want de erkenning van de napoleontische titulatuur was, in tegenstelling tot de Franse situatie, noch door de grondwet

noch door andere wetten geregeld. Erkenning van de napoleontische adel zou volgens de soeverein vorst ook een erkenning van de eed van trouw die de Nederlanders aan de usurpator gezworen hadden, inhouden. In praktijk echter zou blijken dat personen met een napoleontische titel die verheffing in de adelstand aanvroegen, dit veelal toch gedaan kregen. Dit handelen kan typerend genoemd worden voor de eerder beschreven omgang van Willem met het napoleontische verleden. Enerzijds nam hij de napoleontische erfenis over, anderzijds erkende hij niet dat hij dit deed. De verheffing van voormalige napoleontische baronnen en graven was niet gebaseerd op een wettelijk recht dat zij zouden bezitten, maar het gevolg van de gunst van de koning of de erkenning van een oudere prerevolutionaire titel. De koning kon zich aldus verzekeren van de loyaliteit van de Nederlandse napoleontische adel, zonder de napoleontische erfenis expliciet te hoeven erkennen.⁹⁸

De rol van de adel was in Nederland in politiek opzicht beperkter dan in Frankrijk, maar de adel domineerde wel de vertegenwoordigende lichamen van het koninkrijk. Ook domineerden de edelen het lokale en regionale bestuur. De adellijke levensstijl en de cultuur waren in de Nederlanden net als in Frankrijk toonaangevend tijdens de Restauratie. Maar het lidmaatschap van de Nederlandse Eerste Kamer werd in tegenstelling tot de Britse House of Lords en de Franse Chambre des Pairs niet erfelijk. Willem I behield door zijn benoemingsrecht van Eerste Kamerleden een veel grotere invloed op het Hogerhuis dan de Franse koning. Ook werden de centrale overheidsinstellingen, waar de grootste macht binnen het Restauratiebestel lag, bemand door overwegend niet-adellijken. Opvallend is dat voormalige napoleontische functionarissen als Van Maanen, Elout en Falck, die wel de hoogste posten in het landsbestuur bekleedden, hiervoor niet beloond werden met een adellijke titel. Als bindingsmechanisme voor de windvansen moet het belang van de Nederlandse adelstand dus gerelativeerd worden.⁹⁹

De orde van de Saint Esprit

Naast verheffing in de adelstand is de opneming in een ridderorde ook een typisch voorbeeld van de negentiende-eeuwse politiek van de binding. Bij de inrichting van hun ridderorden grepen beide Restauratiemonarchieën terug op het Ancien Régime. Zo stelde Lodewijk XVIII de oude orde van de Saint Esprit (Heilige geest), oorspronkelijk in 1578 opgericht door Hendrik III, weer in. De Restauratieorden verschilden echter van die van voor de revolutie: de eis dat alleen adel lid mocht worden verviel in 1814 en het lidmaatschap was niet langer uitsluitend voorbehouden aan katholieken. De orde van de Saint Esprit was bedoeld voor buitenlandse gekroonde hoofden en de allerhoogste gezagsdragers van eigen bodem. Het symbool van de orde, de vliegende eend, werd dan ook veelvuldig afgebeeld op de portretten van de dragers van de orde. Ook voormalige napoleontische bestuurders werden

opgenomen in de orde van de Saint-Esprit. Op de portretten van Etienne-Denis Pasquier bijvoorbeeld neemt het symbool van de orde een prominente plaats in.¹⁰⁰

Naast de orde van de Saint-Esprit werd de orde van Saint-Michel, oorspronkelijk opgericht door Lodewijk XI in 1469, opnieuw ingesteld voor Franse burgers die zich onderscheiden hadden in wetenschappen, de letteren en de kunsten.¹⁰¹ De beroemde napoleontische ridderorde, het Légion d'honneur, bleef volgens artikel 72 van de Charte gehandhaafd. Deze orde was te nauw verbonden met de eer en glorie van Frankrijk om nog afgeschaft te kunnen worden. De ordepolitiek van het Franse Restauratieregime was al met al een typisch mengsel van heruitgevonden tradities en de aanvaarding van de revolutionaire en napoleontische erfenis.

Nederlandse eretekenen

Voor Willem I was het veel moeilijker dan voor Lodewijk XVIII om bij de instelling van zijn orden terug te grijpen op het Ancien Régime. De stadhouders hadden ten tijde van de Republiek geen ordeleden benoemd. De middeleeuwse Orde van het Gulden vlies, die in 1430 in Brugge door de Bourgondiërs gesticht was, behoorde nu toe aan de Spaanse en Oostenrijkse Habsburgers. Willem diende kortom nieuwe orden uit te vinden. Voor wat betreft de institutionele vormgeving van zijn orden kon hij gebruikmaken van de voorbeelden van zijn voorgangers Napoleon en Lodewijk Napoleon. En net als de Napoleontische orden hadden de Restauratieorden tot taak de eenheid van de bestuurselite te bevorderen en hen aan het nieuwe bewind te binden.¹⁰²

In de eerste maanden na de terugkeer van de Prins van Oranje, was het de bedoeling dat er slechts één ridderorde ingesteld zou worden voor zowel militaire als civiele verdiensten aan het vaderland, maar op initiatief van de commissaris-generaal van oorlog, Jan Willem Janssens, werd er een aparte orde speciaal voor militairen opgericht. Deze orde was onontbeerlijk volgens hem, want alleen met het vooruitzicht op eer en roem konden militairen 'blymoedig den dood voor koning en vaderland te gemoed gaan'.¹⁰³ Het ontwerp van de nieuwe orde werd geleverd door de eerste voorzitter van de Hoge Raad van Adel, Willem Anne van Spaen la Lecq, die hierbij dankbaar gebruikmaakte van het statuut voor de 'militaire Lodewijksorde' die hij in 1809 voor de vorige koning Lodewijk Napoleon opgesteld had. De nieuwe orde zou dan ook de naam 'militaire Willemsorde' dragen.

Door de onverwachtse terugkeer van Napoleon tijdens de Honderd Dagen werd de nieuwe militaire orde actueel. Ieder initiatief dat zou kunnen bijdragen aan het voorkomen van het overlopen van de officieren en militairen van de jonge staat naar hun oude meester was opeens van het grootste belang geworden. Het voorstel van de Raad van Adel werd vervolgens in

hoog tempo door de Raad van State van advies voorzien en goedgekeurd door de Staten-Generaal. Op 30 april 1815 werd de Militaire Willemsorde formeel opgericht en in de zomer van 1815 vonden de eerste benoemingen plaats. Veel militairen die zich bij Waterloo en Quatre-Bras onderscheiden hadden, werden naderhand beloond met de orde.

Een probleem voor het nieuwe bewind waren echter nog de oude napoleontische orden. Willem voelde er weinig voor de orden van zijn voorganger te erkennen, maar hij kon de officieren en soldaten voor wie de eretekenen van de grootste generaal uit de moderne geschiedenis veel betekenden, niet voor het hoofd stoten. Op verzoeken om de tekenen van het *Légion d'honneur* te mogen dragen, bleef de vorst lang aarzelen. Bij Koninklijk Besluit van 7 juli 1815 werd echter bepaald dat alleen decoraties van bestaande orden die door wettige soevereinen waren erkend, gedragen mochten worden. Dit betekende dat de decoraties van de Orde van de Unie van Lodewijk Napoleon en van de Reünie uit de Inlijvingstijd verboden werden. Het dragen van de eretekenen van het *Légion d'honneur* dat door Lodewijk XVIII was erkend, was echter om die reden ook in Nederland toegestaan. Veel Nederlandse leden van het *Légion d'honneur* werden opgenomen in de Willemsorde. Uit het beleid ten aanzien van de orden blijkt opnieuw hoe subtiel er tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden met het napoleontisch verleden werd omgegaan.¹⁰⁴ Opvallend is ook dat de napoleontische maarschalk Nicolas-Charles Oudinot in 1816 tot commandeur in de Willemsorde werd benoemd. Tijdens de Inlijving had de Franse maarschalk als militair commandant een grote rol gespeeld in de Hollandse departementen van het Empire, maar door zijn milde opstelling had hij veel vrienden gemaakt. Hiervoor werd hij nu met de Willemsorde beloond.

Naast een militaire orde werd in de Nederlanden ook de behoefte gevoeld om een civiele orde op te richten voor diegenen die bedreven waren in 'de kunsten des vredes en door gewigtige diensten in de staatkundige loopbaan'.¹⁰⁵ Deze orde had aanmerkelijk minder prioriteit dan de militaire tegenhanger. Pas op 29 september 1815 werd de Orde van de Nederlandse Leeuw ingesteld. Twee helden van de omwenteling van 1813, Van der Duyn van Maasdam en Van Hogendorp, werden geëerd met de eerste Grootkruisen van de Orde. Maar ook oud-patriotten en voormalige napoleontische senatoren als Schimmelpenninck werden in de orde opgenomen, zij het met de mindere rang van commandeur. Tevens werden voormalige napoleontische ministers als Mollerus en Van Maanen in de orde opgenomen. Net zoals de eretitels 'minister van Staat' en 'staatsraad in buitengewone' dienst werd de Orde van de Nederlandse Leeuw door Willem aangeboden bij het ontslag van ambtsdraggers, bijvoorbeeld in het geval van Röell. De latere kanselier werd in de orde opgenomen ter compensatie voor zijn ontslag als minister van Binnenlandse Zaken.¹⁰⁶

In het archief van het Kabinet des Konings bevinden zich vele verzoekschriften waarin de briefschrijvers opnemingsaanvragen in de Willemsoorde of in de Nederlandse Leeuw vroegen op grond van hun manmoedig gedrag tijdens de omwenteling van 1813. Hun brieven worden begeleid door getuigenissen en aanbevelingen van eminente vaderlanders. ‘Er is misschien nimmer een tijdperk geweest waarin uiterlijke Eeretekenen zo sterk en zo algemeen begeert wierde dan in het tegenwoordige, meer bijzonder door militairen,’ zo begon een briefschrijver.¹⁰⁷ Veel Nederlanders verlangden dan ook van de koning een uiterlijk bewijs van hun moed, liefst met bijbehorend pensioen. Het beleid ten aanzien van opname in de orden was echter streng. Röell adviseerde de koning om niet in te gaan op een verzoekschrift van een inwoner van Goeree-Overflakkee die opnemingsaanvragen in de Nederlandse Leeuw wenste op grond van zijn handelen in november en december 1813. De houding van deze eilandbewoner was volgens Röell in die maanden weliswaar loffelijk geweest, maar niet uitzonderlijk. Aangezien andere dappere eilandbewoners ook niet opgenomen waren, zou inlossing van het verzoek van de briefschrijver ongelijkheid creëren en daarmee wellicht ontevredenheid scheppen.¹⁰⁸

Met een uitgekende politiek van eretekens, medailles, pensioenen, erambten en adellijke titels beloonden de Restauratievorsten de windvanen voor hun overlopen naar het nieuwe bewind. Vooral in Frankrijk was opname in de adelstand een belangrijk middel om de windvanen voor het nieuwe regime te winnen. De napoleontische adellijke titels werden tijdens de Restauratie erkend. In Frankrijk geschiedde dit door middel van een grondwetsartikel, in Nederland impliciet en door middel van de gunst van de koning.

Conclusie: bestuurlijke rituelen

Hoe verliep het proces van het overlopen van bestuurders van het oude regime naar het nieuwe bewind? In dit hoofdstuk is de bestuurlijke rite de passage beschreven van keizerlijke ambtsdrager naar loyale dienaar van de Restauratiemonarchie. Het belang van de rite van adhesiebetuiging, de eed en de eretekenen bij de vestiging van de Restauratiemonarchie in de beide landen zegt veel over de wijze waarop regimewisselingen in de vroege negentiende eeuw verliepen. Niet ideologieën of instituties, maar de band tussen bestuurder en staatshoofd en de rituele wijze waarop die tot stand kwam, was bepalend voor de transitie van 1813-1815.

De eerste stap hierin was de adhesiebetuiging. Deze was een kunst van de windvaan, ‘un art de girouette’, die een bestuurder die de omwentelingen van 1814 en 1815 wilde overleven, moest kunnen beheersen. De windvaan diende zijn adhesiebetuiging in de juiste bewoordingen op het juiste moment aan de juiste autoriteit uit te brengen. Naast pragmatische overwegingen als

het veiligstellen van leven, positie en vermogen, speelden bij de politieke elite ook overwegingen mee van eer en recht. Uit de adhesiebetuiging blijkt het cruciale belang van eer voor de politieke elite van de vroege negentiende eeuw. De eenzijdige adhesiebetuiging werd tot op zekere hoogte gelegitimeerd door de ontheffing van de eed aan het oude regime door het nieuwe bewind, het tweede element in de eerste onzekere fase van de rite de passage. De legitimiteit van deze daad van eedsontheffing werd uiteraard sterk betwist door de oude machthebber, die meende dat alleen hij het recht had ambtsdragers van hun eed te ontslaan. De ontheffing plaatste de bestuurder tussen rivaliserende rechtsaanspraken van de oude en nieuwe orde.

Ook verstonden de windvanen de kunst om hun eigen verleden opnieuw uit te vinden en zo hun eigen identiteit tijdens de omwenteling van 1814 te herscheppen. De al dan niet verzonnen historische banden tussen de familie van de ambtsdrager en de dynastie van de nieuwe heerser werden op de voorgrond geplaatst. Het lijden tijdens de Revolutie werd benadrukt. Briefschrijvers vergaten of vergoelijkten hun medewerking aan Napoleon. Zij vergrootten hun bijdrage aan de omwenteling en maakten hun concurrenten zwart door de vorst te wijzen op hun politieke verleden. De heruitvinding van het eigen verleden was cruciaal voor het politiek en maatschappelijk succes van de windvaan na de regimewisseling. De constructie van een nieuwe identiteit na 1814 was echter geen nieuw fenomeen, maar paste in een patroon dat al met de Revolutie van 1789 begonnen was.

Naarmate de vestiging van de Restauratiemonarchie meer vorm kreeg werd de taal in de adhesiebetuigingen steeds archaischer. De napoleontische bestuurders speelden hiermee in op het nieuwe politieke klimaat van het Restauratietijdvak nog voordat deze goed en wel gevestigd was. De adhesiebetuigingen laten zien dat niet alleen aristocratische ballingen met heimwee naar het verloren gegane vaderland de historiserende politieke cultuur van de Restauratie creëerden. Juist de napoleontische elite wist zich uitstekend aan te passen en gaf aldus mede vorm aan het nieuwe regime.

Meer nog dan de Nederlandse hadden de Franse adhesiebetuigingen een politiek karakter. De vestiging van de monarchie was in Frankrijk lange tijd onzeker en er waren alternatieven voorhanden. Door een adhesiebetuiging aan de Bourbondynastie namen de Franse windvanen duidelijk politiek stelling, met de bijbehorende risico's. De Nederlandse adhesiebetuigingen werden vooral gekenmerkt door de jacht op ambten en waren minder een politieke stellingname. In Frankrijk zouden veel ambtsdragers in de jaren 1814-1815 in korte tijd drie keer hun adhesie uitbrengen aan verschillende meesters. Een gegeven dat door de *Dictionnaire des Girouettes* niet genegeerd werd. De verschillende loyaliteitsverklaringen werden genadeloos genoteerd en konden aldus een belangrijke factor worden in de aanduiding 'windvaan' voor veel leden van de postnapoleontische elite.

Een niet minder belangrijke factor in de ontwikkeling van de windvaan van 1814 was de politieke eed, de tweede stap van de bestuurlijke rite de passage. De eed was een typerend onderdeel van de politieke cultuur van de Restauratie: enerzijds terugverwijzend naar de eercultuur van het Ancien Régime en de persoonlijke relatie tussen de vorst en zijn dienaren, anderzijds juist uitdrukking gevend aan de moderne juridisch gereglementeerde overheid. Door middel van het ritueel van de eedaflegging schiep de monarchie een nieuw verbond tussen de oude bestuurselite en het nieuwe regime. De eed was hiermee een belangrijk onderdeel van de politiek van het vergeten: door middel van de eed werd afscheid genomen van het verleden en een nieuw begin gemaakt. De politieke ‘zonden’ uit het verleden werden ermee vergeven. Niettemin maakte het afleggen van de verschillende eden in korte tijd het opportunisme van – met name de Franse – politieke elite pijnlijk duidelijk.

Het vermeende opportunisme van de elite werd in de ogen van de principiële revolutionairen en bonapartisten extra benadrukt door de privileges en eretekenen die de windvanen van de nieuwe heersers ontvingen. In navolging van hun napoleontische voorgangers, maakten Willem I en Lodewijk XVIII gebruik van mechanismen om de politieke elite, onder wie de napoleontische gezagsdragers, aan zich te binden. Deze beloningsmechanismen vormden de derde stap in de bestuurlijke rite de passage. In beide landen werd de oude napoleontische adel in de nieuwe Restauratieadel opgenomen. In Frankrijk geschiedde dit door middel van de constitutie en in Nederland stilzwijgend. Hoewel de Bourbons succes hadden in hun politiek van smelting van de verschillende elites, garandeerden de beloningsmechanismen geen onwankelbare trouw.